

Predrag Marković

Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR - 10000 Zagreb

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 4. 9. 2022.

Prihvaćen / Accepted: 23. 10. 2023.

UDK / UDC: 72.033.4:726(497.581.1Zadar)

726:27-523.41(497.581.1Zadar)"11/12"

DOI: 10.15291/ars.4334

O vremenu gradnje katedrale Sv. Stošije u Zadru

The Construction Chronology of the Cathedral of St Anastasia in Zadar

SAŽETAK

U stručnoj literaturi gotovo puno stoljeće prevladava teza po kojoj je katedrala Sv. Stošije sagrađena za vrijeme nadbiskupa Lampridija (1141./1154. – 1178.), dok je njezin produžetak uslijedio u doba nadbiskupa Lovre Periandra (1245. – 1287.). Navedeni stavovi ponavljaju se i u najnovijoj monografiji P. Vežića, s time da on sada kao uzroke povećanja katedrale odbacuje oštećenja nastala tijekom mletačko-križarskog osvajanja Zadra 1202. godine. Time se ponovno otvara pitanje ne samo uzroka dogradnje već i vremena nastanka katedrale općenito. Upućujući na zanemarene detalje koji pokazuju kako je njoj slična crkva Sv. Krševana (posvećena 1175.), građena i tijekom 13. stoljeća, te da se raznolikost skulptura Sv. Stošije opire istovremenom nastanku, u tekstu se iznosi hipoteza kako je katedrala najvećim dijelom podignuta u doba nadbiskupa L. Periandra, a produžena tek nakon njezine posvete 1285. Tomu u prilog prvi se put u cjelovitom obliku iznosi jedini povijesni izvor, tekst Danielea Farlatija, u kojem se izričito tvrdi kako je upravo nadbiskup Periander iz temelja podignuo katedralu. To stajalište podupire i usporedan uvid u povijesne i društvene okolnosti druge polovice 12. i 13. stoljeća.

Ključne riječi: romanička arhitektura u Dalmaciji, gradnja zadarske katedrale Sv. Stošije, nadbiskup Lampridije De Galleis, nadbiskup Lovro Periander (*Laurentius Periander*), mletačko-križarsko osvajanje Zadra 1202. godine, produžetak katedrale Sv. Anastazije (Sv. Stošije), posveta zadarske katedrale 1285. godine

ABSTRACT

In scholarly literature, the prevailing hypothesis suggesting that the Cathedral of St Anastasia was built under Archbishop Lampridius (1141/54-1178) and enlarged under Archbishop Laurentius Periander (1245-1287) has persisted for nearly a century. While this perspective is reiterated in P. Vežić latest monograph, he now dismisses the damage inflicted by the Venetian-Crusader conquest of Zadar in 1202 as the primary motif for the Cathedral's extension. This challenges not only the rationale behind the extension, but also prompts a re-evaluation of the overall construction timeline. This paper draws attention to overlooked details indicating that the analogous church of St Chrysogonus (consecrated in 1175) underwent further construction in the 13th century, and to the fact that the variety of sculptures in St Anastasia contradicts the hypothesis of simultaneous origins. Instead, the author proposes the hypothesis that the Cathedral was largely constructed during the time of Archbishop L. Periander and extended only after its consecration in 1285. Supporting this claim, the paper presents, for the first time in its entirety, the only historical source on this matter. It is the account of Daniele Farlati, which explicitly states that Archbishop Periander built the cathedral from the ground up. This point of view is reinforced by a comparative examination of historical and social circumstances in the second half of the 12th and the 13th century.

Keywords: Romanesque architecture in Dalmatia, construction of the Zadar Cathedral of St Anastasia, Archbishop Lampridius De Galleis, Archbishop Laurentius Periander, Venetian-Crusader conquest of Zadar in 1202, extension of the Cathedral of St Anastasia, dedication of the Zadar Cathedral in 1285

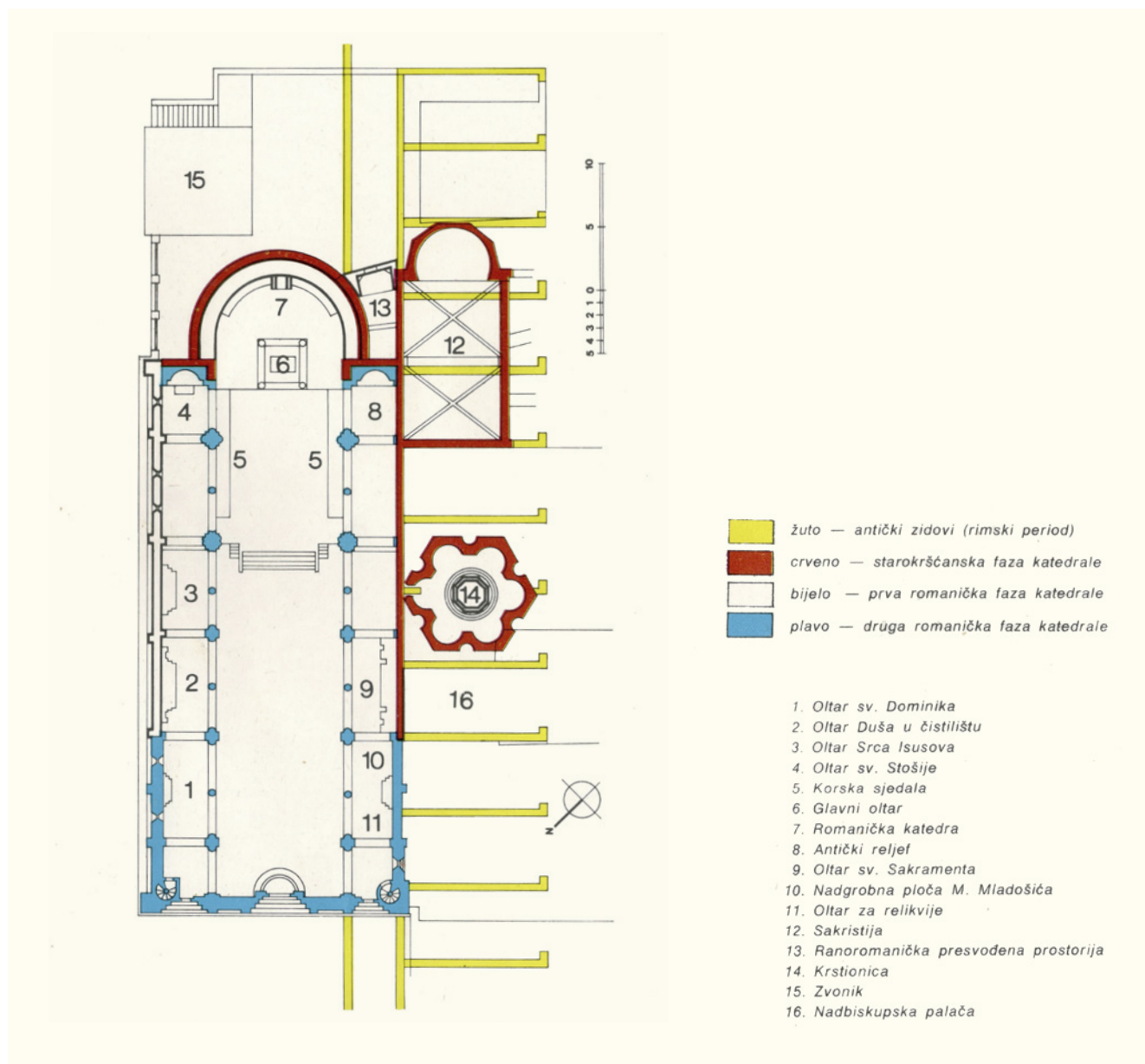
1.
Zadar, katedrala Sv. Stošije (foto:
Č. M. Iveković, 1910. – 1914.)

Zadar, Cathedral of St Anastasia

Uz trogirsku katedralu Sv. Lovre i zvonik splitske katedrale Sv. Dujma, katedrala Sv. Anastazije u Zadru zasigurno predstavlja najreprezentativniji spomenik romaničke arhitekture, ne samo u Dalmaciji već na čitavoj istočnoj obali Jadrana (Sl. 1). Osim što je riječ o našoj najvećoj katedrali srednjeg vijeka, ona se među srodnim graditeljskim ostvarenjima našeg priobalja izdvaja još po nekim specifičnostima. Iako i druge dalmatinske katedrale imaju manjkavu biografiju punu lakuna, pa njihov nastanak rekonstruiramo s dosta poteškoća, o gradnji ove postoji iznimno malo povijesnih izvora. Zapravo, kada malo bolje razmislimo – neshvatljivo malo. Protrajući tu impozantnu trobrodnu baziliku, izrazito skladnih i homogenih stilskih obilježja gotovo je nevjerojatno da se njezina povijest nastanka oslanja samo na dva podatka! Prvi, premda ni on nije sačuvan u izvorniku, govori o posveti katedrale 1285. godine,¹ a drugi s godinom 1324. uklesan na nadvratniku glavnog portala, sugerira da je tada, za vrijeme nadbiskupa Ivana Butovana, crkva bila konačno dovršena. Takav nerazmjer između veličine i umjetničkog bogatstva s jedne strane te posvemašnje povijesne šutnje arhivskih vrela s druge posebno upada u oči ako znamo da su bogati zadarski arhivi prepuni raznoraznih notarskih spisa te da su bili predmetom proučavanja brojnih povjesničara još od početka 19. stoljeća. Tu dolazimo do svojevrstne kontradikcije – s jedne strane politička, društvena i ekonomska povijest Zadra tijekom zrelog srednjeg vijeka jako je dobro rasvijetljena, a s druge strane nastanak njezine najvažnije vjerske građevine gotovo pa nikako.

Svoje posebno mjesto u dalmatinskom graditeljstvu srednjeg vijeka katedrala Sv. Stošije duguje još jednoj specifičnosti, gotovo kuriozitetu – naime, prema naoko teško uočljivim, ali ipak, u podrobijem pogledu i jasnim materijalnim tragovima čitavo je zdanje sa zapadne strane u jednom trenutku znatno produženo, i to gotovo za polovicu svoje ranije dužine, te je tek s tim dodatkom poprimilo ove današnje impozantne dimenzije! Naravno, posvemašnja šutnja arhivskih vrela ne pruža nam odgovore na pitanja kada se to točno dogodilo i što je bilo uzrokom znatnog po-

2.
Tlocrt katedrale Sv. Stošije sa
stilsko-razvojnim fazama (izvor:
IVO PETRICIOLI /bilj. 2/)

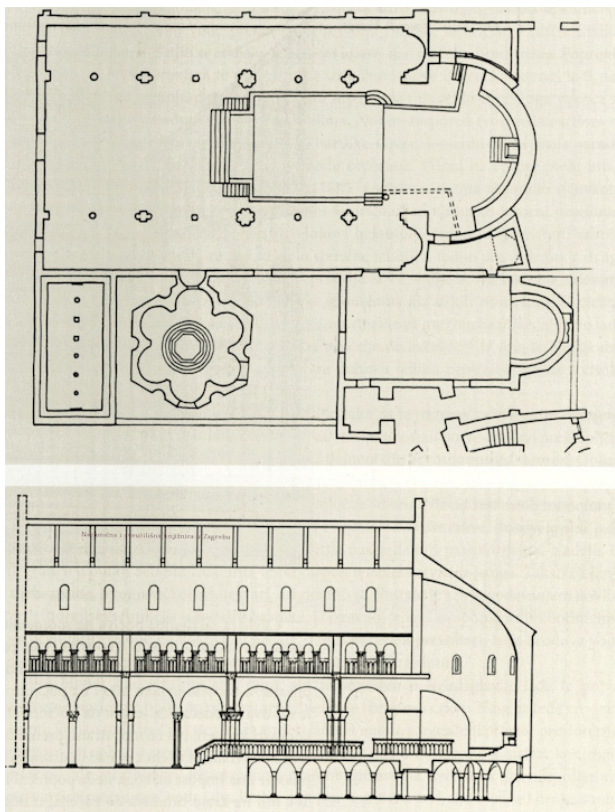
Floor plan of the Cathedral of St
Anastasia with various stylistic and
developmental stages

većanja ove trobrodne bazilike, pa stoga ne iznenađuje što je njezina geneza, ali i ukupna, gotovo tisuću i pol godina duga povijest, sazdana od više-manje uvjerljivih tumačenja temeljenih na arhitektonskoj i stilskoj analizi same građevine kao i raznih drugih materijalnih ostataka.

I tu dolazimo do trećeg kurioziteta u vezi s ovom bazilikom. Naime, ako izuzmemo kratki monografski osvrt prof. Ive Petriciolija iz sredine 80-ih godina, u protekla četiri desetljeća pitanjima graditeljske povijesti zadarske katedrale bavio se isključivo samo jedan autor – Pavuša Vežić.² U našim humanističkim disciplinama tako dug „istraživačko-interpretacijski monopol” nije tako rijedak, veliki ga spomenici prirodno generiraju vežući za sebe predane istraživače, no s obzirom na prethodno spomenute osobitosti ovog spomenika i njegovo značenje, posebice imajući u vidu čitav niz pitanja koja njegova nedorečena i nepotpuna povijest otvara, svakako jest pomalo neočekivan.

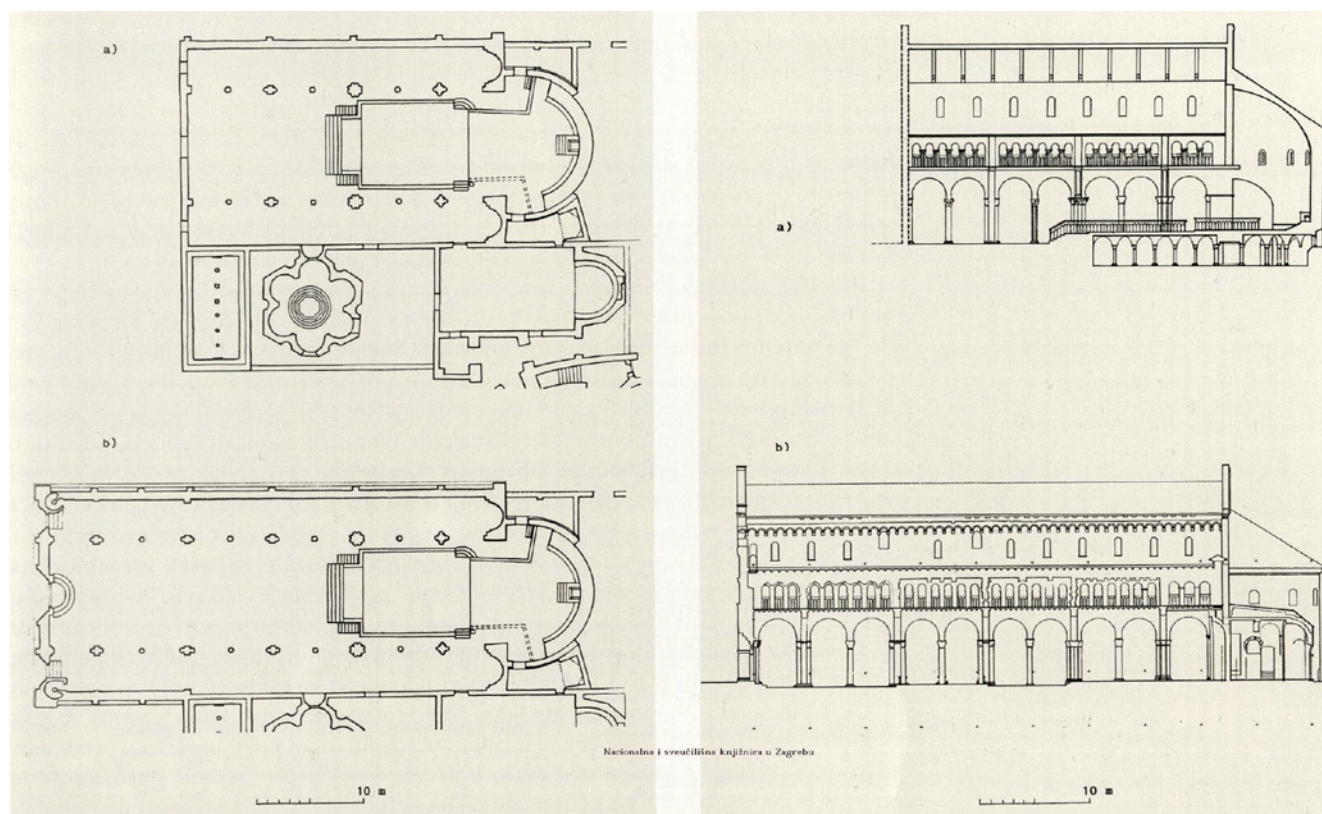
3.
Rekonstrukcija tlocrta i poprečnog presjeka katedrale Sv. Stošije u 12. stoljeću (izvor: PAVUŠA VEŽIĆ / bilj. 5/)

Reconstruction of the floor plan and cross-section of the Cathedral of St Anastasia in the 12th century

U svakom slučaju, premda je riječ o dobro poznatom i dugo proučavanom spomeniku, on još uvijek u sebi krije brojne nedoumice u vezi s preciznijom kronologijom gradnje kao i genezom u cjelini. A nedoumice u vezi sa slijedom dviju završnih građevnih faza za nas su svakako najintragantnije.

Ako izostavimo neka od otvorenih pitanja u vezi s prvom, danas gotovo posve izgubljenom ranokršćanskom bazilikom te njezinim kasnijim ranosrednjovjekovnim adaptacijama, dolazimo do zasigurno najzanimljivijeg sklopa pitanja u vezi s nastankom postojeće romaničke katedrale – kada je ona točno građena i dograđena, te što je nagnalo Zadrane da je nedugo nakon njezine izgradnje produže, odnosno povećaju gotovo za polovicu svoje dužine? (Sl. 2). Takva intervencija, pri kojoj je, navodno, i čitavo staro pročelje prvo razloženo, a potom i ponovno podignuto tim više začuđuje ako promotrimo tlocrt ove postojeće, naknadno produžene katedrale (Sl. 4). Na njemu lako možemo uočiti kako je ona tek s tom dogradnjom poprimila prirodne, odnosno rekli bismo normalne tlocrtno-prostorne omjere bazilike „latinskog tipa” lagano izduženog pravokutnog tlocrta. Ako uzmemo u obzir kako je u prvoj romaničkoj fazi izgrađena i prostrana dvoranska kriptna koja je tada zajedno s izdignutim korom poviše dosegala do polovice glavnog broda, postavlja se logično pitanje – kako je moguće da je prostor za vjernike (*quadratum populi*) bio tako malen i skučen, odnosno zašto je nova romanička crkva podignuta točno na temeljima one ranije starokršćanske, i izvorno projektirana s tako malim kongregacijskim dijelom? (Sl. 3) Tu zagonetku ne otklanja posve ni činjenica kako je dio svojih prostornih potreba crkva možda uspjela namiriti s galerijama nad bočnim brodovima.³ Koji su razlozi naveli Zadrane da se zadrže u gabaritima ranije razmjerno kratke i široke ranokršćanske crkve orijentalne, u osnovi „egejsko-carigradske” tipologije?⁴ Ili, da možda preformuliramo pitanje: što je Zadrane sprječavalo da odmah sagrade katedralu postojećih dimenzija i što ih je nagnalo da je naknadno povećaju?

4. Usporedni prikaz tlocrta i poprečnih presjeka katedrale Sv. Stošije u 12. i 13. stoljeću (izvor: PAVUŠA VEŽIĆ /bilj. 5/)

Comparative view of the floor plan and cross-sections of the Cathedral of St Anastasia in the 12th and 13th centuries

Niz odgovora, a tek poneko pitanje – nova sinteza, stare dvojbe

Odgovore na ta i brojna druga pitanja susrećemo već dugi niz godina u brojnim radovima Ive Petricolija i Pavuše Vežića, no sada su prvi put ona revidirana, objedinjena i detaljno objašnjena u najnovijoj opsežnoj monografiji o katedrali Sv. Stošije (Sv. Anastazije), koju je je nakon gotovo pola stoljeća njezina proučavanja napisao zasigurno najbolji poznavatelj ovog vrijednog arhitektonskog i povijesnog spomenika – Pavuša Vežić.⁵

Naime, prema tumačenjima P. Vežića, koja su se tijekom zadnjih nekoliko desetljeća višekratno elaborirala, a sada i u cijelosti iskristalizirala, izravno na temeljima ranokršćanske katedrale iz 5. stoljeća tijekom treće četvrtine 12. stoljeća podignuta je romanička katedrala Sv. Stošije istih dimenzija (dužine oko 30 m, bez apside, i širine 20 m), i to kao posve dovršena struktura zajedno sa zapadnim pročeljem.⁶ To se zbilo nakon što je Zadar uzdignut na razinu nadbiskupije 1154. godine za vrijeme biskupa, a potom prvog nadbiskupa Lampridija (1141./1154. – 1178.).⁷ Prema istom autoru, katedrala je u drugoj polovici 13. stoljeća, točnije u doba nadbiskupa Lovre Periandra (1245. – 1287.) produžena za 14 m, te je, zajedno s demontiranim te rekonstruiranim starim pročeljem, dakle u današnjim gabaritima, posvećena 1285. godine. Time je sa svojih 52 metra ukupne dužine postala i najveća crkva u Dalmaciji.⁸ Valja istaknuti kako su tek tijekom te obnove u 13. stoljeću na krajevima bočnih brodova ugrađene polukružne apside, a u produženom su dijelu po uzoru na stare isklesani i novi nosači arkada te pripadajuća arhitektonska plastika.⁹ Dovršetak katedrale uslijedio je za vrijeme nadbiskupa Ivana Butovana ugradnjom reljefa u luneti glavnog portala 1324. godine te konačnom izradom glavnog pročelja (Sl. 5).¹⁰ Od većih naknadnih intervencija na katedrali valja istaknuti kako je krajem istog stoljeća iznad veće romaničke rozete ugrađena još jedna manja gotička, dok je u interijeru ugrađen drveni svod u obliku obrnute brodske kobilice (*a carena di nave*).¹¹

5.
Zadar, katedrala Sv. Stošije (izvor:
*Hrvatska umjetnost: Povijest i
spomenici*, Zagreb, 2010.)

Zadar, Cathedral of St Anastasia

6.
Prikaz mletačko-križarskog
osvajanja Zadra 1202., podni
mozaik u crkvi San Giovanni
Evangelista, Ravenna (1213.)
(izvor: [https://bbcc.ibr.regione.
emilia-romagna.it/pater/loadcard.
do?id_card=176754&force=1](https://bbcc.ibr.regione.emilia-romagna.it/pater/loadcard.do?id_card=176754&force=1))

Venetian-Crusader conquest of
Zadar in 1202, floor mosaic in the
church of San Giovanni Evangelista,
Ravenna (1213)

Između legende i zbilje – križarsko osvajanje Zadra i stradavanje katedrale Sv. Stošije

Osim spomenute sada već kodificirane kronologije gradnje, Pavaša Vežić u ovoj nam monografiji daje i odgovore na neka druga bitna pitanja. Premda je u historiografiji odavna prevladalo mišljenje kako tijekom mletačko-križarskog osvajanja Zadra 1202. godine nije stradala katedrala, što znači da to nije moglo biti uzrokom njezine obnove u 13 stoljeću, on je to sada prvi put jasno i nedvosmisleno izrekao.¹² Osim što na njoj tijekom višegodišnjih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja (1979. – 1990.) nisu nađeni nikakvi tragovi destrukcije, uostalom kao ni na drugim zadarskim crkvama, brojni stariji pisci, počevši od Tome Arhiđakona u 13. stoljeću, spominjali su kako su križari rušili zidine i kuće, ali ne i crkve.¹³ Jedino uporište o kataklizmičkom, dakle posvemašnjem uništenju grada, što znači ne samo zidina i kuća već i crkava, došlo je vjerojatno slobodnim tumačenjem pisma pape Inocenta III. križarima u kojem ih prekora jer, kako kaže Ferdo Šišić „.... nijesu trebali robiti crkve i oltare” (Sl. 6).¹⁴ Zanimljivo, premda je u historiografiji takvo gledište već odavno odbačeno kao neutemeljeno, odnosno uzeto s velikom dozom rezerve,¹⁵ još uvijek se kod pojedinih povjesničara umjetnosti provlači misao kako je tijekom križarskog osvajanja Zadra oštećena katedrala Sv. Stošije.¹⁶

Bilo kako bilo, s obzirom na to da je sada konačno otklonjeno jedino moguće, ali već pomalo mitsko tumačenje uzroka koji su doveli do proširenja katedrale, sada je trebalo ponuditi neko drugo te odgovoriti na pitanje koje se i do sada jasno naziralo, a ipak se vješto zaobilazilo: što je onda bilo uzrokom naknadne odluke o dogradnji katedrale? Dugu šutnju stručnjaka napokon je prije nekoliko godina prekinuo Pavaša Vežić te ustvrdio kako je dogradnja bila posljedica trajanja crkvenih reforma tijekom 13. stoljeća koje su provodili pape Inocent III. (1198. – 1216.) i Inocent IV. (1242. – 1254.): „Zato držim da produživanje katedrale nije bilo u prvome redu posljedica mletačko-križarskih pustošenja Zadra i njegovih crkava, već trajanja crkvenih reforma i tijekom 13. stoljeća.” Njih je promicao *vicarius Christi*, papa Inocent III. (1198. – 1216.), koji je „ponovo zahvatio teme grgurovske reforme te ih ustrajno nastojao provesti. On je

nastavljajući teološku sistematizaciju započetu već gregorijanskom reformom utjecao i na svoje nasljednike, sve do Inocenta IV. (1242. – 1254.)”¹⁷

Premda se poziva na „produženu” grgurovsku crkvenu reformu koja traje još duboko u 13. stoljeće, autor ne obrazlaže u kakvoj su vezi reformska nastojanja pape Inocenta III. i njegova nasljednika s konkretnim građevinskim produžetkom katedrale u Zadru. To se, naime, ne da iščitati ni iz literature na koju se poziva u bilješkama, jer se na stranicama koje navodi isključivo govori o antiheretičkim nastojanjima dvaju papa. Stoga za sada možemo samo zaključiti kako je posezanje za nastavkom grgurovske reforme bio *ad hoc* izlaz iz nove „nametnute” situacije nastale iznenadnim gubitkom dosadašnjeg jedinog i spasonosnog objašnjenja za naknadnu dogradnju te da stoga to pitanje i dalje ostaje posve otvoreno. Da smo daleko od nekog prihvatljivog odgovora svjedoči i najnoviji osvrt na to pitanje u kojem se s jedne strane prihvaća prethodno tumačenje kolege Vežića, ali se odmah potom nude i dva druga, koja osim što nisu ničim potkrijepljena i u osnovi prilično općenita, po svojoj prirodi s pravim pitanjem i nemaju veze.¹⁸

Ako kao uzrok izostavimo ljudsko destruktivno djelovanje, namjerno ili nenamjerno, te otvorimo i mogućnost slučajnih požara koji su znali počesto poharati naše dalmatinske gradove, još jedina vrsta prirodne nedaće koja bi mogla dati povoda takvoj većoj obnoviteljskoj intervenciji jest potres. Požar, pa čak i onaj nastao nakon udara groma, zasigurno možemo otkloniti kao mogući uzrok jer je 1989. godine tijekom temeljite obnove katedrale u potpunosti otučena žbuka s njezinih zidova, a na njima nisu nađeni nikakvi tragovi koji bi upućivali na djelovanje vatre. Što se tiče potresa kao mogućeg uzroka oštećenja starije katedrale, on nije posve isključen premda je također manje vjerojatan. Prema C. F. Bianchiju, nešto poslije pola noći 5. travnja 1280. godine Zadar je pogodio potres pri čemu su srušene mnoge kuće, dok je dvadeset godina poslije Zadar, u studenom i prosincu, ponovno osjetio podrhtavanje tla.¹⁹ No, iako su se na donjem dijelu južnog zida produženog dijela katedrale prije obnove nazirale svojevrsne zakrpe s manjim i nepravilnijim kamenjem,²⁰ čije objašnjenje još nije ponuđeno, čisti vertikalni spojevi starijeg i novijeg, produženog dijela katedrale građenog većim i pravilnije složenim klesancima donekle osporavaju mogućnost da je potres selektivno zahvatio samo staro pročelje i prostor pred njim.

Produžetak katedrale prema zapadu – da, ali...

Očito je stoga kako se povod za povećanje katedrale treba tražiti negdje drugdje, a ne u kataklizmičkim događajima. Nešto vjerojatnije, ali i životnije razloge mogli bismo naći u imovinsko-pravnim odnosima i raznoraznim problemima koji se često javljaju u dugotrajnim i složenim procesima privremenog oduzimanja ili pokušajima stjecanja vlasništva nad susjednom građevnom parcelom, kao i u slučajevima konačnog raščišćavanja i oslobađanja prostora neposredno uz katedralu, a koji je prethodno bio iz nekih razloga nedostupan.

Povijest nastanka i postupne dogradnje mnogih europskih katedrala za to nam pružaju brojne i opipljive analogije, posebice one dobro proučene u Francuskoj,²¹ no na našim prostorima primjeri trogirске katedrale Sv. Lovre i šibenske katedrale Sv. Jakova nude zanimljive i svakako korisne usporedbe. U prvom slučaju brojne privatne kuće koje su se sa sjeverne strane naslanjale na katedralu onemogućile su izgradnju sakristije u pravilnim tlocrtnim oblicima, a nešto poslije i pravovremenu izgradnju kapele bl. Ivana Trogirskog, dok se produžetku katedrale Sv. Jakova u Šibeniku, izgradnji novog troapsidalnog svetišta 1441. godine prepriječila komunalna ulica i susjedna Kneževa palača.²²

I dok su navedeni primjeri samo posredno usporedivi sa slučajem zadarske katedrale, jer susjedne parcele i nisu bile u crkvenom vlasništvu, nešto čvršću i instruk-

tivniju analogiju nalazimo u slučaju romaničke katedrale Sv. Nazarija u Kopru. Iz pisanih izvora doznajemo kako se čitavom širinom ispred stare romaničke katedrale u Kopru pružao natkriveni trijem – portik, koji je teško stradao u napadu Đenovljana 1380. godine. Tadašnji koparski biskup nastojao je iskoristiti tu okolnost te proširiti, odnosno produžiti staru romaničku crkvu i na prostor nekadašnjeg portika koji se u dužini nekih osam metara protezao sve do gradskog tornja, odnosno zvonika. Stoga je već 1385. godine mletački dužd A. Venier naložio koparskom kapetanu-podestatu da vrati biskupu dio crkvenog terena na kojem je bio sagrađen portik, a koji je općina u međuvremenu iznajmila nekim trgovcima koji su tamo podignuli drvene štandove. No „imovinskopravni” problemi ispriječili su se provedbi te odluke.²³ Iz dokumenta doznajemo kako crkva još 1435. godine, dakle punih 50 godina nakon već donesene odluke, nije ušla u posjed svojeg terena te je koparski biskup F. Biondi morao ponoviti odluku da se crkva proširi i obnovi. Po svemu sudeći, sama izgradnja pročelja pričekala je još koje desetljeće, jer se po stilskim karakteristikama donjeg dijela pročelja može zaključiti kako je ono podignuto u ranim 60-im godinama 15. stoljeća.²⁴

Je li slično ograničenje sprječavalo Zadrane da odmah u začetku punom dužinom sagrađe katedralu, teško je sa sigurnošću odgovoriti, no iako je manje vjerojatno, ne bi ga trebalo posve odbaciti. Naime, s obzirom na ranokršćansko podrijetlo katedrale i pretpostavljeni narteks, za koji ipak nemamo nikakvih čvršćih indicija kao ni za moguću atrij u produžetku,²⁵ a pogotovo da je opstojao sve do 12. stoljeća, mogli bismo analogno koparskom primjeru pretpostaviti kako se i pred pročeljem prve romaničke katedrale Sv. Stošije još u 12. stoljeću nalazio nekakav trijem, pa čak s grobljem unutar i ispred njega kao i kod već spomenutih katedrala u Trogiru i Šibeniku. Je li taj prostor s vremenom u cijelosti ili dijelom bio uzurpiran, ili iznajmljen za drugu funkciju, teško možemo reći. Bit će prije kako je stoljetna navika i nevoljkost da se odustane od vremenom posvećene tradicije korištenja tog prostora, koji, između ostaloga, svojom drevnošću predstavlja još jednu sponu s najranijim korijenima kršćanstva na tom prostoru, možda u prvi mah izazvali otpor Zadrana, prije svega Zadarskog kaptola, da se taj prostor prenamijeni i katedrala produži. Iako ni za takvu pretpostavku nemamo nikakvih uporišta, valja istaknuti kako su sve druge još manje vjerojatne, poglavito one koje bi govorile u prilog nekakvom drukčijem korištenju tog prostora ili čak postojanja građevine koja bi se takvoj nakani ispriječila jer gotovo ne postoji vjerojatnost da spomenuti prostor ispred katedrale nije bio u crkvenom vlasništvu.²⁶ Konačno, zašto ne bi u tim razmišljanjima jednostavno prihvatili i vrlo vjerojatnu mogućnost kako su u jednom trenutku shvatili da im je katedrala pretijesna pa je treba povećati, ili, što je još vjerojatnije, da veličinom *urbi et orbi* simbolički pokažu i dokažu, kako je ona zapravo ne samo gospodarsko nego i metropolitansko sjedište Dalmacije? Premda se takvo prozaično rješenje možda čini samo kao još jedno u nizu „izvučeno iz rukava”, kada se poslije osvrnemo na povijesno-političke i gospodarske okolnosti sredine i druge polovice 13. stoljeća, vjerujem kako ćemo ustanoviti kako se ne može olako odbaciti.

Kako god bilo, očito je da bez dodatnih istraživanja, ponajprije onih arheoloških u pridodanom dijelu katedrale, i dalje ostajemo u sferi pukih nagađanja.²⁷

***Pars pro toto* – ili kako od iznimke napraviti pravilo**

Ipak kako ne bismo išli suviše daleko u takvim razmišljanjima, a zapravo više domišljanjima, trebalo bi ipak taj događaj smjestiti u odgovarajući vremenski okvir, odnosno vratiti se korak natrag. Nedvojbeno je, naime, kako tek pravilan odgovor na prvo pitanje na čemu se uopće temelji predložena već gotovo kanonizirana kronologija gradnje u 12. stoljeću i dogradnje u 13. stoljeću – daje mogućnost da se odgovori i na ovo drugo: koji su stvarni razlozi doveli do povećanja bazilike Sv. Stošije. Dakle, na čemu se uopće zasniva teza o nastanku katedrale u doba nadbiskupa Lampridija tijekom treće četvrtine 12. stoljeća?

7.
Zadar, crkva Sv. Krševana,
figuralna konzola, 13. stoljeće
(foto: E. Hilje)

Zadar, church of St Chrysogonus,
figural console, 13th century

Kao što je dobro poznato, smještanje gradnje katedrale u drugu polovicu 12. stoljeća zasniva se na trima temeljnim uporištima. Prvo je povezano s povijesnim podatkom o uzdizanju Zadarske biskupije na razinu nadbiskupije i metropolije 1154. godine. To je po mnogima mogao biti opravdan povod za njezinu temeljitu obnovu. Drugo, daleko čvršće uporište nalazi se u srodnosti katedrale sa zadarskom crkvom Sv. Krševana koju je nadbiskup Lampridije posvetio 1175. godine. Naime, osim tlocrtnog rješenja, u kojem se pravilnim ritmom izmjenjuju stupovi i složeniji nosači obiju crkava, blisko ih povezuje i klesarski ukras koji je u apsidalnim dijelovima obiju crkava vrlo sličan.²⁸ Stoga ne iznenađuje stav po kojem su obje crkve nastale u isto vrijeme te bile djelo iste graditeljsko-klesarske radionice.²⁹ Konačno, treći oslonac teze o gradnji kraće romaničke katedrale Sv. Stošije u doba nadbiskupa Lampridija Pavuša Vežić nalazi u ponešto arhaičnoj romaničkoj skulpturi koja se javlja u katedrali, i koja se s pravom može okvirno smjestiti u 12. stoljeće.

I dok sam čin uzdizanja Zadarske biskupije u nadbiskupiju samo načelno možemo prihvatiti kao neposredni povod za temeljitu rekonstrukciju, odnosno gradnju nove katedrale, premda je upitno jesu li ti događaji uopće slijedili neposredno jedan za drugim, kako se to najčešće želi prikazati, srodnost s crkvom Sv. Krševana ipak zahtijeva više pozornosti. Ako se malo bolje razmotre izneseni argumenti, onda je jasno kako se konkretne i neposredne veze zapravo zasnivaju na tlocrtnoj sličnosti, pri čemu je benediktinska crkva zapravo pojednostavnjena verzija katedrale, te na pojedinim detaljima arhitektonske plastike koji se nalaze na apsidama i krajnjim istočnim dijelovima obiju crkava, a ne na njihovu ukupnom klesarskom i kiparskom ukrasu. Ne iznenađuje stoga što je Ivo Petricioli u svojem kasnijem osvr-

8.
Zadar, Stalna izložba crkvene umjetnosti, reljef s likom djevojke s pletenicama (sv. Stošije?) (izvor: EMIL HILJE /bilj. 16/)

Zadar, Permanent Exhibition of Sacral Art, relief depicting a girl with braided hair

9.
Zadar, sjeverni portal katedrale Sv. Stošije, skulptura Bogorodice Navještenja (foto: P. Marković)

Zadar, northern portal of the Cathedral of St Anastasia, statue of Our Lady of the Annunciation

tu na srodnost katedrale s crkvom Sv. Krševana, vjerojatno iz opreza, napomenuo: „Crkve posvećuju kada su u tolikoj mjeri sagrađene da se može u njima odvijati kult.“, premda je odmah potom pomalo iznenađujuće zaključio: „Te dvije crkve su dakle istovremene.“³⁰ Valja ipak istaknuti kako dekorativna i figurativna plastika na crkvi Sv. Krševana ne pokazuje iste stilske karakteristike. Naime, za razliku onih jednostavnijih na apsidi i na zapadnom pročelju crkve, duž južnog zida glavnog broda javljaju se nešto razvijenije trbušaste konzole koje se mogu povezati s onima s početka 13. stoljeća sa zadarske katedrale, te na crkvama Sv. Marije na Mljetu, Sv. Ane i Koleđate u Kotoru.³¹ Da je crkva Sv. Krševana očito građena i tijekom 13. stoljeća, svjedoči naprednije i zrelije oblikovanje dviju figuralnih konzola koje se nalaze uzidane u vijencu točno poviše najistočnijeg para stupova smještenih uz sam prezbiterij (Sl. 7). Nedvojbeno možemo zaključiti kako je vrlo upitno dovršetak čitave crkve Sv. Krševana smjestiti u treću četvrtinu 12. stoljeća, pa na osnovi toga zaključiti kako je tada morala biti podignuta i čitava katedrala.

Konačno, već spomenuto, treće uporište predstavlja razmjerno brojna i raznovrsna figuralna skulptura koja je uglavnom kao spolija ugrađena u današnju katedralu. Kako je to pojasnio Ivo Petricioli u svojem posebnom osvrtu na romaničku skulpturu zadarske katedrale, u današnjoj su crkvi sačuvane barem tri stilski te dijelom i vremenski različite skupine kamene, mahom figuralne plastike. U prvu, najstariju ulaze ulomci skulptura u breči i mramoru koja je pripadala liturgijskom namještaju (biskupska katedra, reljef sv. Stošije i ulomci krsnog zdenca) te grupa Navještenja sa sjevernog portala katedrale (Sl. 8, 9), kao i donji dijelovi glavnog portala. Spomenuti dijelovi su po I. Petricioliju nastali za vrijeme biskupa, a kasnijeg nadbiskupa Lampridija (1141./1154. – 1178.). U drugu skupinu ulaze nešto arhaičniji likovi četvorice apostola koji su uzidani uokolo glavnog portala, a čiji nastanak s nešto rezerve I. Petricioli također smješta u doba nadbiskupa Lampridija (Sl. 10). Trećoj skupini kamene plastike pripada okvir vrata glavnog portala i glavni ukras (luneta, nadvratnik i luk oko lunete) koji su nastali „... ili tijekom obnove i produženja katedrale u 13.

10.

Zadar, glavni portal katedrale Sv. Stošije, skulptura apostola (foto: P. Marković)

Zadar, main portal of the Cathedral of St Anastasia, sculpture depicting the apostle

11.

Zadar, katedrala Sv. Stošije, skulptura lava na sjeverozapadnom uglu pročelja (foto: P. Marković)

Zadar, Cathedral of St Anastasia, lion sculpture on the northwest corner of the façade

st. ili što je još vjerojatnije potkraj gradnje romaničke katedrale prije produženja.”³² Zanimljivo, premda ih spominje u samom tekstu i povezuje s prvotnim pročeljem katedrale iz 12. stoljeća, kipove lava i vola koji se nalaze na krajevima bočnih lađa katedrale Petricioli je izostavio iz svoje podjele (Sl. 11), pa stoga možemo samo zaključiti kako oni predstavljaju zasebnu, četvrtu skupinu romaničkih skulptura.³³

Da je situacija s kiparskim ukrasima na pročelju daleko složenija nego što se na prvi pogled čini, na svoj način upućuju i njegove dvojbe koje su se pojavile pri rekonstrukciji njihova izvornog smještaja. Osim što je odmah u začetku svojeg osvrta o portalima katedrale logično konstatirao: „Nameće se pitanje je li i u kojoj mjeri su se unutar sadašnjih portala sačuvali ostaci portala s pročelja 12. st. a ne isključujemo ni pitanje jesu li portali iz 12. st. bili do kraja sagrađeni.” da bi nešto poslije svoje sumnje dodatno naglasio iznošenjem dviju hipoteza o vremenu nastanka okvira glavnog portala; po jednoj on je mogao nastati u 13. stoljeću tijekom produžetka crkve, a da je 1324. s njega samo uklonjen nadvratnik s likom sv. Stošije i izrađen novi, dok bi po drugoj okvir vrata bio izgrađen još za staro pročelje, ali mu je zbog oštećenja, nastalih recimo za vrijeme križarskog osvajanja, u međuvremenu bio uklonjen nadvratnik.³⁴ U kojoj je mjeri sam Ivo Petricioli na kraju bio svjestan kako je problem s romaničkom skulpturom katedrale i dalje opterećen brojnim nedoumicama i kako smo još uvijek daleko od definitivnog rješenja, može se zaključiti iz njegove završne konstatacije: „Ovim prilogom pokušao sam se približiti pravilnom rješenju.”³⁵ Ako

12.
Zadar, sjeverni portal katedrale Sv. Stošije, reljef s likom Jaganjca Božjeg (izvor: EMIL HILJE /bilj. 16/)

Zadar, northern portal of the Cathedral of St Anastasia, relief depicting the Lamb of God

13.
Zadar, južni portal katedrale Sv. Stošije, reljef s likom Jaganjca Božjeg (izvor: EMIL HILJE /bilj. 16/)

Zadar, southern portal of the Cathedral of St Anastasia, relief depicting the Lamb of God

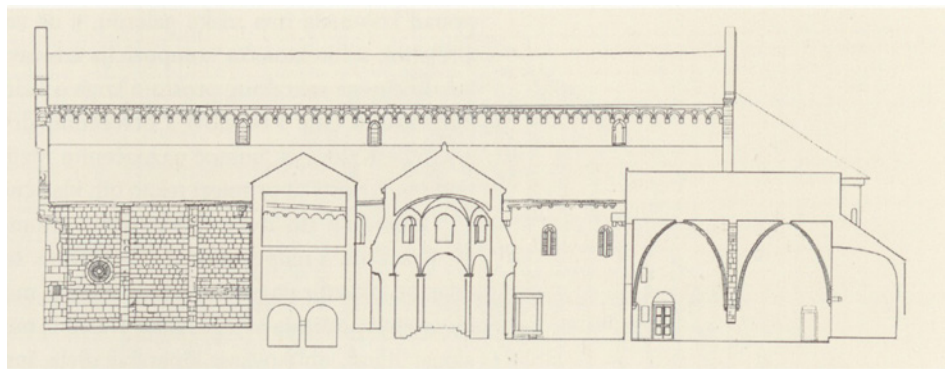
tomu dodamo i pitanje koje se do sada uopće nije ni načelo, a to je koji je razlog za udvajanje istog ikonografskog rješenja na pročelju katedrale, naime, u objema lunetama bočnih portala smješten je reljef s likom Jaganjca Božjeg, a postrance likovi Navještenja (Sl. 12, 13), onda vidimo kako figuralna skulptura romaničkog razdoblja otvara daleko više pitanja nego što nudi odgovora.³⁶

Složenost situacije s romaničkom skulpturom katedrale Sv. Stošije pokazuje kako je ona daleko od jednostavnog rješenja koje nam se trenutačno nudi povezujući je isključivo s gradnjom nove Lampridijeve bazilike u 12. stoljeću. Osim stilske različitosti, o tome svjedoči i svojevrсна „rahlost”, gotovo pa kakofonija naizgled sitnih fluktuacija koje se pojavljuju u njihovim datacijama i atribucijama. Tako se u ve-

14.

Zadar, arhitektonska snimka
južnog pročelje katedrale Sv. Stošije
(izvor: PAVUŠA VEŽIĆ /bilj. 5/)

Zadar, architectural drawing of the
southern façade of the Cathedral of
St Anastasia

15.

Zadar, katedrala Sv. Stošije,
prozori na jugoistočnom zidu
(foto: P. Marković)

Zadar, Cathedral of St Anastasia,
windows in the southeast wall

likoj inventuri zadarskog kiparstva reljef s likom sv. Stošije na lomači datira u 12. stoljeće i pripisuje nepoznatom kiparu, dok se veći i bolje sačuvani reljef djevojke s pletenicom kao i ostali fragmenti romaničkog ambona i krstionice izvedeni u breči datiraju u zadnju trećinu 12. stoljeća i pripisuju zadarskom kiparu. Nasuprot tomu kip grifona koji se danas nalazi na „Stupu srama” sred zadarskog foruma, datiran je samo s 12. stoljećem, dok su njemu srodne figure lava i orla s pročelja katedrale datirane u drugu polovicu istog stoljeća i pripisane nepoznatom kiparu.³⁷ Konačno, treba istaknuti kako P. Vežić kao dio kiparskog ukrasa prve katedrale vidi i reljef s lavom, simboličkim prikazom sv. Marka, naknadno uzidanim u sjeverno bočno pročelje katedrale, a koji je po njegovu mišljenju bio jedan od tetramorfa koji su se nalazili uokolo izvorne središnje rozete pročelja iz 12. stoljeća.³⁸ Kako taj reljef, pak, ne povezuje s ostalim već spomenutim životinjskim skulpturama, otvara se mogućnost kako je na katedrali pored svih navedenih postojala još jedna skupina romaničkih skulptura od koje bi reljef sa simbolom sv. Marka bio jedini preostali predstavnik. Sve u svemu, tako bismo došli do ukupno pet različitih figuralnih skupina iz 12. stoljeća nastalih tijekom gradnje „Lampridijeve katedrale”.

Navedena stilska heterogenost romaničke skulpture koja se povezuje s nastankom katedrale pod nadbiskupom Lampridijem, naravno, nije mogla proći nezamijećeno, no ona se pokušala opravdati veličinom gradilišta i brojnošću radionica koje su je istovremeno gradile i opremale.³⁹ Takvo rješenje jest, naravno, moguće, no vjerujem da će se mnogi složiti, bilo bi prilično jedinstveno. Ne bi li bilo logičnije, i prirodnije,

16.
Zadar, katedrala Sv. Stošije,
prozor na južnom zidu
(foto: P. Marković)

Zadar, Cathedral of St Anastasia,
window in the southern wall

da se njihov nastanak, shodno različitim stilskim osobinama, rastegnuo tijekom dužeg vremenskog razdoblja, barem čitavo jedno stoljeće – od početka 12. do početka 13. stoljeća, te se povezao s nekom od ranijih djelomičnih obnova starije ranokršćanske katedrale. Za jednu od njih, tzv. „ranoromaničku“, nemamo nikakvih drugih svjedočanstava osim triju jednostavnih polukružno zaključenih prozora smještenih na južnom zidu katedrale koji se s njom povezuju (Sl. 14, 15).⁴⁰ Njih uistinu jest teško nešto preciznije datirati, jer pravih analogija u predromaničkoj i ranoromaničkoj arhitekturi 11. stoljeća ne nalazimo, no možda im je ipak trebalo posvetiti više pozornosti jer otvaraju neka logična pitanja o prethodnoj crkvi i ranijim intervencijama na njoj.⁴¹ Riječ je o grubo izvedenim, stepenasto uvučenim prozorima koje u gornjoj trećini, s unutrašnje strane presijecaju drvene podnice galerije. Takav njihov položaj pokazuje da su nastali prije gradnje romaničke katedrale u koju su ugrađene postojeće galerije. No istodobno upravo taj položaj ujedno dovodi u pitanje sada već raširenu ideju o galerijama, odnosno matronejima kao sastavnim dijelovima ranokršćanske katedrale.⁴² Uz to, najzapadniji prozor, smješten uz naknadno otvoren ulaz na galerije, ima u tjemenu vanjskog lučnog okvira kamen od crvenkaste breče, dok mu je unutrašnji okvir oko svijetlog otvora oblikovan poput lagano izvučene zaobljene letvice (Sl. 16). Kako je ovaj prozor malo više položen od ostalih dvaju istočnih, pri čemu ga galerije presijecaju točno po polovici visine, može se zaključiti kako je on i nešto mlađi, ali još uvijek prethodi gradnji romaničke katedrale.

Kako vidimo, sva tri uporišta na kojima počiva teza o nastanku romaničke katedrale Sv. Stošije u doba biskupa i nadbiskupa Lampridija, ipak nisu toliko čvrsta i

sigurna kao što na prvi pogled izgledaju. Stoga se ne možemo oteti dojmu kako se u izostanku drugih i pouzdanijih uporišta gradnju katedrale Sv. Stošije pošto-poto htjelo ugurati u očito pretijesan vremenski okvir treće četvrtine 12. stoljeća.

Ostatci zidnih oslika u katedrali Sv. Stošije također nam ne pomažu u rješavanju spomenutih kronoloških pitanja. Štoviše, fragmenti koji su nam od njih preostali u naknadno upisanim apsidama na krajevima bočnih brodova, te onima s unutrašnje strane novopodignutog pročelja, stilski se znatno razlikuju. Njihov nastanak Pavuša Vežić povezuje s drugom romaničkom fazom, točnije intervencijama nakon njezine posvete 1285. godine i podizanja novog pročelja, te ih vremenski objedinjuje i smješta „... u kasna desetljeća 13. ili rane godine 14. stoljeća. Dakle oko 1300 godine, ...”.⁴³ Nasuprot tomu, drugi autori zastupaju malo drukčija gledišta.⁴⁴

Šutnja koja to nije – Farlati vs. Boson

No, vratimo se nakratko onim osnovnim problemima koji odavna prate i otežavaju pravilno i potpunije tumačenje povijesti zadarske katedrale kao i genezu njezinih građevnih, odnosno stilsko-razvojnihi faza. Ukratko, navest ćemo razloge zbog kojih smo i mi, kako sam istaknuo, za sada primorani ostati u sferi krhkih pretpostavki ili manje-više slobodnih nagađanja.

Kao što smo to već u uvodu istaknuli, to je gotovo posvemašnji izostanak pisanih izvora koji bi nam, bilo izravno bilo neizravno, pomogli da rasvijetlimo nastanak i preobrazbe katedrale u razdoblju od 12. do 14. stoljeća. Zvuči gotovo pa nevjerojatno, ali za rekonstrukciju nastanka ove romaničke katedrale, kako je to već jasno konstatirao I. Petricioli,⁴⁵ postoji samo jedan povijesni podatak, i to onaj s kraja 18. stoljeća, a nalazi se u opsežnom djelu Danijelea Farlatija o crkvenoj povijesti Ilirika no on, vjerovali ili ne, do sada nikada nije prenesen, i to ne samo u cijelosti nego niti u fragmentima! A što nam govori taj povećani pasus iz crkvene povijesti Ilirika? Pa nasuprot dosad višestruko ponovljenim stavovima kako je katedrala sagrađena za nadbiskupa Lampridija u 12. stoljeću ovdje je iznesena tvrdnja po kojoj ju je gotovo puno stoljeće poslije iz temelja podignuo nadbiskup Lovro Periander (1245. – 1287.). Konkretno:

No budući da je već [nadbiskup Lovro Perijandar] primio pontifikat, svoje je misli i preokupacije usmjerio na gradnju nove metropolitanske bazilike, budući da stara, osim što je bila slabog materijala i trošna, nije ni veličinom, ni strukturom, ni profinjenošću odgovarala dostojanstvu nadbiskupskog sjedišta. Prema tome, uvažavajući zajedničko mišljenje i Kaptola i Gradskog vijeća, naredio je da se stara poruši i da se na njenom mjestu postave temelji novoj. Ta se građevina financirala prinosima samog nadbiskupa Lovre, svjetovnih i crkvenih dobara, a pridonijela je i država iz zajedničke blagajne, ali su i svi građani, svaki prema svojim mogućnostima, priložili velik novac. Bio je to dugogodišnji posao koji nije bio dovršen prije godine 1285. Bazilika je u cijelosti sagrađena i dovršena, što je bio velik i značajan projekt, na čast funkciji i dostojanstvu metropolitanskog hrama; opsežan i veličanstven pothvat, koji je dolikovao imenu i dostojanstvu metropolitanskog hrama. Na svečano posvećenje bazilike pozvao je ne samo podložne biskupe, nego i metropolita Ivana, zajedno s biskupima splitske provincije; jer, budući da je, kako je Lucije slavno primijetio, bio mir među Mlečanima i Mađarima, nije bilo nikakve zapreke da se oba biskupa ne bi okupila pod vlašću Mlečana na istom mjestu. Tada su pozvali gotovo sve biskupe obiju provincija, zajedno sa splitskim metropolitom Ivanom; godine 1285. posveta je bila dovršena 27. travnja s velikom pompom, izborom i veličanstvenošću kakva se može zamisliti, i ne samo mnoštvom građana, nego i zahvalnošću stranaca.⁴⁶

Premda je kako vidimo Farlatijev tekst dosta jasan te govori ne samo o njezinoj svečanoj posveti 1285. godine već i o razlozima gradnje nove katedrale te kako je ona započeta za vrijeme nadbiskupa Periandra, on je gotovo posve ignoriran, najblaže rečeno korišten vrlo selektivno i bez odgovarajućeg kritičkog stava. Konkretno, od navedenog se pasusa uzimao samo završni dio u kojem se spominje datum posvete katedrale i velika svečanost na kojoj su uz splitskog nadbiskupa Ivana prisustvovali i brojni drugi crkveni velikodostojnici Dalmacije.⁴⁷ Kako se ne dovodi u pitanje vjerodostojnost danas izgubljenih izvora na kojima je Farlati temeljio svoje spoznaje,⁴⁸ ostaje nam zaključiti kako je svjesno prešućen onaj prvi „nezgodni dio” – o rušenju stare katedrale i gradnji nove na njezinim temeljima tijekom četiriju desetljeća stolovanja nadbiskupa Lovre Periandra. Da je riječ o svojevrsnoj *damnatio memorie* nad jedinim koliko-toliko relevantnim izvorom za gradnju katedrale Sv. Stošije, vrlo jasno govori i činjenica kako se navedeni pasus tek sada integralno objavljuje, premda se u tekstovima povezanim s nastankom katedrale spominje već gotovo punih pola stoljeća!

Jedini zaključak koji možemo na kraju iz svega izvesti jest da se on očito ne uklapa u predloženu, više puta ponavljanu te tako s vremenom već pomalo i petrificiranu genezu ovog romaničkog zdanja koja se nikako nije smjela dovoditi u pitanje.

Premda do neke mjere i možemo prihvatiti mogućnost kako se na ovaj Farlatijev tekst iz raznoraznih razloga povjesničari umjetnosti nisu osvrtni, teško je prihvatljiva činjenica kako je taj „krunski dokaz” čak i sada, u najnovijoj monografiji, Pavuša Vežić jednostavno zaobišao.⁴⁹ Nasuprot tomu, isti autor mnogo više pozornosti pridaje podatku o boravku pape Aleksandra III. u Zadru 1177. godine, jer se on kako-tako može iskoristiti za predloženu kronologiju nastanka katedrale. Naime, P. Vežić prvo je ustvrdio kako je boravak pape Aleksandra III. u Zadru dosta detaljno, „katkada i do u sitnice” opisao kardinal Boson koji se nalazio u njegovoj pratnji, da bi odmah potom izveo neočekivani zaključak: „No, uočljivo je da Boson nije opisao Katedralu. Iz toga se daje naslutiti da ona tada nije bila nedovršena zgrada, ili gradilište, već crkva u redovitim liturgijskim funkcijama. Sudeći po tome opravdano je pretpostaviti da je romanička bazilika podignuta tokom treće četvrtine 12. stoljeća, okvirno od stupanja Lampridija na mjesto biskupa, a potom i nadbiskupa, pa do boravka Aleksandra III. u Zadru.”⁵⁰ Koliko je ova argumentacija *ex silentio* održiva, može prosuditi svatko tko imalo bolje poznaje narav i funkciju starijih biografskih opisa i raznih drugih putopisnih svjedočanstava.⁵¹ No, čak da je dijelom i točna, naime, kako je papa pohodio dovršenu katedralu, pod krovom i posvećenu, to se moglo odnositi na onu stariju ranokršćanske osnove, a ne nužno na ovu novu romaničku.

Da zaključimo ovaj malo poduži, ali neizbježan ekskurs o „pisanim izvorima” – očito katkad nije toliko bitno ono što jest napisano, nego ono što nije! Valja još samo ponovno istaknuti kako u arhivskim vrelima ne nalazimo ništa drugo što bi bilo izravno bilo neizravno govorilo o njezinoj pretpostavljenoj gradnji u drugoj polovici 12. stoljeća, pa ni o obnovi sredinom sljedećeg stoljeća. Tek na osnovi datuma uklesanog na njezinu glavnom portalu zaključujemo o vremenu konačnog dovršetka te obnove koja je vjerojatno i simbolički završila izradom novog ciborija 1332. godine, za vrijeme istog nadbiskupa Ivana Butovana.

No, vratimo se na trenutak Farlatijevu tekstu. Što on u kontekstu postojećih spoznaja o nastanku katedrale Sv. Stošije zapravo mijenja i kako sada uklopiti i pomiriti sve one materijalne tragove s njegovom tvrdnjom ne o obnovi nego o posve novoj izgradnji katedrale sredinom 13. stoljeća? Jedino logično i za sada prihvatljivo rješenje jest da je obnova stare katedrale započeta u zadnjim desetljećima 12. stoljeća, ali da je ona zapravo najvećim dijelom sagrađena u 13. stoljeću, za biskupa L. Periandra. U tom slučaju njezin produžetak onda bi se mogao pomaknuti između posvete 1285. i

ugradnje novog portala 1324. godine. No, ne bismo trebali brzati s iznošenjem novih hipoteza dok malo podrobnije ne sagledamo kako se one uklapaju u konkretne uže i šire vremenske i prostorne koordinate.

Djelo u kontekstu – katedrala u svojem vremenu i prostoru?

Kada smo kod povijesnih izvora i historiografije, općenito treba još spomenuti kako predložen nastanak i kasnije preobrazbe katedrale Sv. Stošije uopće nisu razmatrani na podlozi konkretnih povijesnih zbivanja. Ne samo da je ostalo neodgovoreno na koji se način financirala gradnja katedrale tijekom treće četvrtine 12. stoljeća, u inače vrlo turbulentnim vremenima stalnih ratnih sukoba s Venecijom, nego nije ni otvoren niz posve opravdanih, gotovo laičkih pitanja koja idu gotovo ruku pod ruku s tako čvrstim, gotovo apodiktičnim stajalištem. Neobično snažna stilska homogenost čitavog zdanja, ali prije svega njegova veličina dovode pod sumnju samu mogućnost nastanka tako velebnog djela u relativno kratkom razdoblju od četvrt stoljeća za vrijeme uprave nadbiskupa Lampridija.

Prije svega treba naglasiti kako je u tom razdoblju sam grad Zadar proživljavao vrlo teške dane. Između 1159. godine i 1168. godine Zadar se tri puta pobunio protiv mletačke vlasti, a 1170. godine grad je ponovno osvojen, pri čemu je knez D. Mauroceno četvrti put zasjeo na tu funkciju, a mir koji je pod mletačkom upravom potrajao sve do 1180. godine grad je platio rušenjem zidina.⁵² Nakon što su Zadranici uz pomoć ugarskog kralja Bele III. ponovno svrgnuli mletačku upravu, te 1181. popravili zidine, mir je potrajao nešto duže, no već 1187. godine dužd je ponovno krenuo na Zadar, ali ga ovaj put nije osvojio. Bitno je istaknuti kako je taj neuspjeh Venecije okrunjen velikom pobjedom Zadrana kod Puntamike 1190., nakon čega je uslijedilo razmjerno stabilno razdoblje koje je potrajalo sve do križarskog osvajanja Zadra 1202. godine.⁵³

Da je upravo u tim nemirnim vremenima nadbiskup Lampridije započeo s gradnjom nove katedrale, teško je povjerovati jer je njegovo ogorčeno protivljenje podvrgavanju Zadarske metropolije Gradeškom patrijahatu,⁵⁴ koji je bio pod izravnim mletačkim utjecajem, bilo uzrokom trajnih sukoba i trvenja sa Svetom Stolicom u Rimu, što uz trajno nestabilne i promjenjive političke prilike svakako nikako ne ide u prilog jednom takvom velebnom pothvatu.⁵⁵ Dodatno svjetlo na lokalne političke prilike i okruženje u kojem se nalazio nadbiskup Lampridije baca i njegovo pismo iz iste, 1177. godine u kojem kao svoje neprijatelje navodi Zadrane, Hrvate i Ugre, a valja pripomenuti kako je on osobno nakon dvojnog izbora papa 1159. godine kao zakonitog priznao Viktora IV., a ne njegova rivala Aleksandra III. koji mu je poslije došao u goste.⁵⁶ Naravno da je teško iz takvog podatka izvlačiti neke generalne zaključke, ali nedvojbeno možemo ustvrditi kako su povijesne i gospodarske prilike u trećoj četvrtini 12. stoljeća daleko od onih pogodnih za realizaciju jednog tako višestruko zahtjevnog pothvata kao što je gradnja katedrale, jer kao prvorazredni komunalni interes on je morao povezati političku i crkvenu vlast, ali i sve slojeve društva. To što se na čelu nadbiskupije nalazio potomak zadarske obitelji De Galleis, ne mijenja toliko na stvari jer je vrlo upitno koliko bi se osobno u tim i takvim okolnostima želio angažirati na gradnji nove metropolitanske crkve, jer bi se time možda na simboličkoj razini prihvatilo vrhovništvo Gradeškog patrijahata. Naravno, njegovo zadarsko podrijetlo svakako je moglo povoljno utjecati na donošenje zajedničke odluke o gradnji nove katedrale, no pri tome ne smijemo zaboraviti kako je i Lovro Periander vjerojatno bio domaćeg podrijetla, pri čemu samo nije jasno potječe li iz Zadra ili iz Splita.⁵⁷ Osim toga, kada smo već kod ličnosti dvaju nadbiskupa, svakako valja napomenuti kako je Lovro Periander očito vrlo uspješno srediavao unutrašnje crkvene prilike i po svemu sudeći stvorio pozitivnu društvenu klimu u gradu primirivši ranije tenzije

između dijecezanskog klera te starog i novog redovništva. Ne samo da je obnovio ženski benediktinski samostan Sv. Platona, a benediktinkama iz samostana Sv. Nikole dao da se priključe klarisama, već se skrbio za dominikance kojima je posvetio crkvu 1280. godine, dok je franjevačku crkvu posvetio 1282. godine. Nije nebitno ni to što je moći sv. Šimuna dao postaviti u crkvu Sv. Marije Velike.⁵⁸ Konačno, treba li Farlatijev navod kako je on pokrenuo gradnju katedrale „... uvažavajući zajedničko mišljenje i Kaptola i Gradskog vijeća, ...” smatrati uobičajenom retoričkom figurom, svojevrsnim toposom kada se žele oslikati gotovo idealne povijesne prilike kojima je on pridonio i kojima je dao osobit pečat? Uostalom može li se i način financiranja gradnje također uvrstiti u gotove formule koje se svako toliko rabe u sličnim prilikama? („... građevina financirala prinosisima samog nadbiskupa Lovre, svjetovnih i crkvenih dobara, a pridonijela je i država iz zajedničke blagajne, ali su i svi građani, svaki prema svojim mogućnostima, priložili velik novac.”) Na kraju moramo spomenuti i sada već uvriježeno mišljenje povjesničara kako je upravo prigodom posvete 1285. godine katedrala Sv. Petra i Sv. Pavla dobila novi titular, onaj Sv. Anastazije, sirmijske mučenice čije su relikvije premještene u katedralu u doba njezine gradnje pod nadbiskupom Lovrom Periandrom, pri čemu je njezina kapela na kraju sjevernog broda posebno naglašena trima različitim okulusima.⁵⁹

Ako pak sada usporedimo ta dva razdoblja, možemo zaključiti kako su političke, pa i gospodarske prilike u Zadru u drugoj polovici 13. stoljeća zasigurno bile mnogo povoljnije nego stoljeće prije, opće okruženje, pa i raspoloženje pogodnije, pa se u to doba i gradnja katedrale „iz temelja” mnogo bolje može uklopiti.

Kada govorimo o pretpostavljenoj gradnji katedrale za vrijeme biskupa Lampridija, još si jedno pitanje svakako moramo postaviti: je li realno očekivati da se izgradnja tako velebnog graditeljskog projekta dovrši u kratkom razdoblju od četvrt stoljeća? Ako pripreme nisu počele znatno prije, već i za ostvarenje te kraće bazilike od 30-ak metara zasigurno bi trebalo bar koje desetljeće više, jer bi u protivnom među svim europskim katedralama ona bi bila možda i jedinstveni slučaj u brzini gradnje. S druge strane, četiri desetljeća pod nadbiskupom Periandrom ipak otvaraju mogućnost realizacije takvog velikog zdanja.

S time u vezi ne mogu se zaobići ni druga pitanja što ih nameće već spomenuta veličina i stilska homogenost čitavog zdanja. Prije svega, kako je osiguran organizacijski, logistički i financijski kontinuitet fabrike katedrale? Je li postojao fond za gradnju katedrale i kako se on punio? Poznajući uobičajenu praksu, recimo u relativno dobro dokumentiranim slučajevima gradnje trogirske i šibenske katedrale, jasno je da se gradnja nije mogla financirati samo od četvrtine crkvene desetine i od neredovitih doprinosa pobožnih građana, već je morao biti osiguran dodatan i trajan izvor prihoda, koji je u takvim slučajevima uglavnom osiguravala komuna dodjelom prihoda s nekog zemljišta.⁶⁰

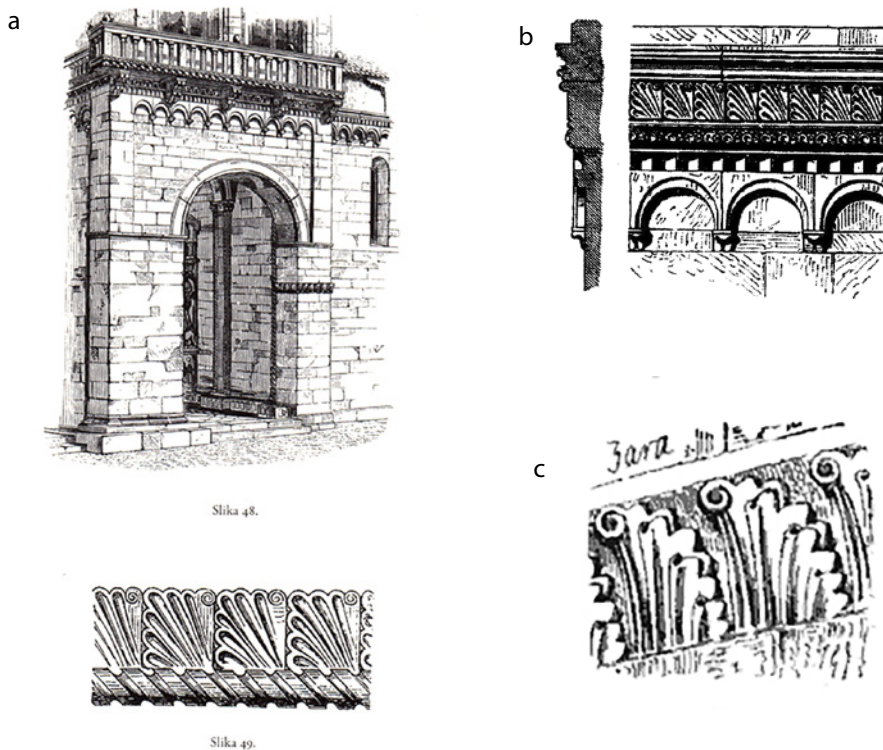
Uostalom, treba li, i kako uopće, pokušati objasniti produžetak katedrale s vrlo sličnom dogradnjom zadarske dominikanske crkve Sv. Platona odnosno Sv. Dominika koju je baš Lovro Periander posvetio 1280. godine? Je li baš slučajno da je tek s tim produžetkom (zapravo priključivanjem starije romaničke kuće koja se nalazila pred njezinim pročeljem) dominikanska crkva također dobila „normalne” odnosno naglašeno izdužene proporcije (1 : 3) jedne tipične jednobrodne crkve prosjačko-propovjedničkog tipa, onakve kakve je od početka imala istodobno posvećena „sestrinska” franjevačka crkva Sv. Frane?⁶¹

Očito, što dublje zalazimo u povijest, sve više stvarne društvene, gospodarske i političke okolnosti govore u prilog gradnji katedrale točno stoljeće nakon osnutka nadbiskupije kako je to izrijeком napisao Daniele Farlati.⁶² Sa svoje strane i sa svojim argumentima takvo su gledište podržali Rudolf Eitelberger von Edelberger i Thomas Graham Jackson.⁶³ Pri tome se austrijski povjesničar umjetno-

17.

Trogir, katedrala Sv. Lovre: a. predvorje i donji dio zvonika te detalj vijenca glavne apside; b. detalj dekorativnog vijenca predvorja i donjeg dijela zvonika (izvor: RUDOLF EITELBERGER VON EDELBERG /bilj. 63/, reprint, 2009.); c. Zadar, katedrala Sv. Stošije, detalj razdjelnog vijenca glavnog broda – dekorativni motiv „palmete” (izvor: THOMAS GRAHAM JACKSON /bilj. 63/)

Trogir, Cathedral of St Laurence: a. vestibule and the lower part of the belfry, and a detail of the cornice in the main apse; b. detail of the decorative cornice in the vestibule and the lower part of the belfry; c: Zadar, Cathedral of St Anastasia, detail of the dividing cornice in the main nave – decorative “palmette” motif

sti oslonio na jednu bitnu činjenicu, koja je začudo ostala nerazjašnena sve do današnjih dana, a ta je da zadarsku i trogirsku katedralu te zvonik katedrale Sv. Dujma u Splitu povezuje vrlo sličan dekorativni ures – karakteristični ornament u vidu stilizirane palmete, koji se, kako je primijetio T. G. Jackson, ne javlja nigdje drugdje.⁶⁴ On je u Zadru isklesan na razdjelnom vijencu između galerija i arkada glavnog broda, u Trogiru na apsidi i uokolo nadsvođenog predvorja (Sl. 17), a na zvoniku u Splitu u sklopu međukatnih vijenaca drugog i petog kata.⁶⁵ Stoga ne iznenađuje što je još krajem 19. stoljeća don Luka Jelić smatrao kako su iste graditeljsko-klesarske radionice gradile sva tri romanička spomenika objašnjavajući to uobičajenom praksom potaknutom između ostalog i srednjovjekovnim kampanilizmom.⁶⁶ I da, kada promatramo graditeljsku panoramu 13. stoljeća, vidjet ćemo da je nakon 1200. godine čitavu Dalmaciju zahvatila neobična graditeljska aktivnost, svojevrsna groznica, i shodno uzdizanju lokalnih komunalnih društava, prava utrka u stvaranju ne samo najistaknutijih već i dostojnih simbola vlastite moći i osobnog identiteta. U toj panorami uzavrelog natjecanja istočnojadranskih komuna svakako treba istaknuti kako je još jedna metropolija, ona dubrovačka podizala svoju novu stolnicu, započetu još sredinom prethodnog stoljeća, dok je paralelno s onom trogirskom građena i nova kninska katedrala Sv. Bartolomeja (o. 1200. – 1272. – 1274.).⁶⁷ Ipak, možda pravi poticaj za odluku o gradnji nove zadarske katedrale, i to „iz temelja”, treba tražiti u gotovo istodobnim počecima gradnje zvonika splitske katedrale Sv. Dujma, konkurentne metropolije koja je i tom gradnjom nastojala potvrditi apostolski legitimitet svoje splitsko-salonitanske Crkve.⁶⁸ Kako se ta nadbiskupija nalazila na teritoriju Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva, a ova zadarska pod političkom upravom Mletačke Republike, uz uobičajeno komunalno i crkveno rivalstvo u takvoj vrsti nadmetanja ne bi trebalo kao poticaj isključiti ni šire državno-političke interese.

Na kraju, vratimo se možda i ključnom problemu koji nam Farlatijev tekst otvara. Što nam on u kontekstu postojećih spoznaja o nastanku katedrale Sv. Stošije zapravo mijenja i kako sada uklopiti i pomiriti sve one materijalne tragove s njegovom tvrdnjom ne o obnovi nego o posve novoj izgradnji katedrale sredinom 13. stoljeća? Kako se u to uklapaju spomenute povijesne okolnosti 12. i 13. stoljeća? Uvažimo li uistinu važne poveznice s crkvom Sv. Krševana i poprilično arhaičnom figuralnom skulpturom koja očito pripada jednom starijem razdoblju, jedino logično i za sada prihvatljivo rješenje jest da je obnova stare katedrale započeta krajem 12. stoljeća, vjerojatno tek nakon smrti nadbiskupa Lampridija, recimo nakon 1180. godine, kada je nastupilo vrijeme koliko-toliko pogodno za gradnju. Treba naglasiti kako su sljedećih 20-ak godina, uz jednu neuspjelu venecijansku opsadu 1187. godine, Zadranima samostalno upravljali gradom, te im je nesumnjivo svojevrstni polet dala pobjeda nad mletačkom mornaricom kod Puntamike 1190. godine. Unutar tog razmjerno sretnog razdoblja, koje je prekinuto zbog mletačko-križarskog osvajanja Zadra 1202. bilo je svakako moguće započeti s pripremom gradnje nove katedrale, pogotovo ako su se netom na gradnji Sv. Krševana formirale dovoljno sposobne graditeljsko-klesarske radionice.

Znatne traume i posljedice koje je za sobom ostavilo mletačko-križarsko osvajanje grada, a potom i čitav niz kasnijih događaja pod teškim venecijanskim jarmom, uz još jednu neuspjelu pobunu, zasigurno su za Zadar imali dugotrajne nepovoljne učinke, ne samo političke i ekonomske nego i one demografske. Njima bi zasigurno trebalo dodati i one koji su se više na moralnoj razini odrazili na kolektivno samopouzdanje, pa stoga ne iznenađuje da je stabilizacija unutrašnjih prilika uslijedila tek sredinom 13. stoljeća. U svjetlu tih okolnosti treba gledati dolazak novog, pomirljivog nadbiskupa Lovre Periandra koji očigledno stvara povoljno ozračje za gradnju nove katedrale.

Na tragu takvog razmišljanja – pripremi i možda počecima gradnje zadarske katedrale krajem 12. stoljeća te iznenadnog prekida 1202. godine – možemo čak dijelom i objasniti širenje karakterističnog dekorativnog motiva palmete početkom 13. stoljeća prema Trogiru, a nešto poslije i Splitu. Naime, zbog mletačko-križarskog osvajanja Zadra u jesen 1202. godine i zasigurno svekolikog zastoja u društvenom i gospodarskom razvoju koji je potom uslijedio, ne bi bilo neobično da su se već formirane graditeljsko-klesarske radionice na gradilištima crkve Sv. Krševana i katedrale raspršile duž naše obale, formirajući druga, lokalna središta novog romaničkog stila u srednjoj Dalmaciji.

Ni često spominjani trgovački ugovor koji su 1188. godine sklopili Zadar i Pisa, a kojim se počesto argumentira pisanski izgled zapadnog pročelja katedrale Sv. Stošije – pročelje raščlanjeno višestrukim registrima slijepih arkada – ne slabi rečenu pretpostavku, već je, vjerujem, čak i podupire.⁶⁹ Naime, trgovačke veze s Pisom i savez koji su Zadranima s njom sklopili događaju se u trenutku najvećeg uzleta politički samostalne komune, koja, kao i Pisa, kao glavnog neprijatelja također ima Mletačku Republiku. U tom svjetlu jedna inače posve uobičajena umjetnička ili kulturološka sfera prijenosa dominantnih ili pomodnih građevnih oblika, kao što je raščlamba pročelnih ploha s nizovima slijepih arkada i galerija, dobiva i jednu dodatnu dimenziju – postaje jasna politička poruka priklijanja Zadra tada najvećem rivalu Venecije. To bi mogla biti samo još jedna potvrda kako je projekt, odnosno idejno rješenje buduće nove katedrale zacrtano upravo tijekom zadnjih dvaju desetljeća 12. stoljeća, no da se zbog već navedenih razloga s njegovom realizacijom u punoj mjeri započelo znatno kasnije, nešto prije sredine 13. stoljeća.

Kada smo već kod sličnosti tih dviju katedrala, valja istaknuti kako je ona u Pisi također produžena prema zapadu, i to negdje tijekom treće četvrtine 12. stoljeća, ali zasigurno do 1180. godine, kada je dovršen barem donji dio pročelja.⁷⁰ I to bi mogao

biti razlog zbog kojeg pripreme i početak gradnje zadarske katedrale možemo prije vidjeti tijekom zadnjih dvaju desetljeća 12. stoljeća, možda čak i nakon 1188. godine, a vrlo teško još u doba nabiskupa Lampridija.

Summa summarum, sve rečeno moglo bi potvrditi tvrdnje Danielea Farlatija kako je bazilika Sv. Stošije najvećim dijelom sagrađena za biskupa L. Periandra.

To bi ujedno značilo kako se njezin produžetak treba pomaknuti nakon tog razdoblja, odnosno kako se njezina dogradnja treba smjestiti negdje između posvete 1285. i ugradnje novog portala 1324. godine. Opravdanje za nešto kasniji nastanak pridodanog dijela katedrale nalazimo ne samo u stilskim osobinama već spomenutih zidnih slika već i u činjenici da dva prozora na dograđenom sjeveroistočnom zidu katedrale imaju nešto razvijeniju gotičku formu. Naime, za razliku od vanjskog luka sa zašiljenim vrhom onaj unutar svijetlog otvora izveden je u obliku sitnog trolista, dakle u nešto već naprednijoj gotičkoj formi, koja se na tim prostorima gotovo i ne javlja prije kraja 13. ili početka 14. stoljeća (Sl. 18). Uostalom, isti trolisni oblik nalazimo unutar arkada lunete glavnog portala koja je datirana s 1324. godinom.

Naravno, ne možemo ni sada zaobići pitanje razloga koji su ubrzo, ili neposredno prije dovršetka ili nakon dovršetka starije katedrale, doveli do odluke o njezinu produžetku. Poučeni nekim primjerima naizgled „ničim izazvanih”, a dobrim dijelom i nerazumnih odluka o povećanju funkcionalno već ionako dovoljno velikih katedrala u Sieni i Firenci u prvoj polovici 14. stoljeća, a koje su, kako znamo, u prvom slučaju na kraju i neslavno završile napuštenim projektom (*Il Duomo Nuovo e Il Facciato*), možemo samo pretpostaviti kako je i ovaj put sama veličina, kao vrlo jasan iskaz svekolike (nad)moći, bio ključni motiv da se dogradnjom stvori najveće crkveno središte u Dalmaciji.

Zbog svega navedenog možemo ustanoviti kako ni ovaj upravo izneseni prijedlog sa stoljećem kasnijim nastankom romaničke katedrale Sv. Stošije ne rješava sve spomenute probleme oko vremena gradnje (i dogradnje), kao i njezine ranije povijesti. Ali, kao što je u vezi s njezinom „problematičnom” skulpturom napomenuo Ivo Petricioli, s njime sam se barem pokušao približiti pravilnijem, ili bolje rečeno životnijem i nešto uvjerljivijem rješenju, onomu koje prije svega nastoji uvažiti i pomiriti sve relevantne podatke. Stoga ovaj prilog ne treba shvatiti kao kritiku do sada iznesenih stajališta, već prije svega kao poticaj i poziv na otvoreni dijalog šireg kruga stručnjaka, a sve u cilju rješavanja još brojnih otvorenih pitanja, nedoumica i dvojbi koje ovaj jedinstveni spomenik još uvijek ostavlja otvorenim.

BILJEŠKE

- ¹ Vidi bilj. 46.
- ² Nakon monumentalnog pregleda povijesti Zadra koji je zajedno s Nadom Klaić napisao Ivo Petricioli, (*Zadar u srednjem vijeku do 1409. godine: Prošlost Zadra II*, Zadar, 1976.) već u njegovoj maloj monografiji o zadarskoj katedrali iz 1985. godine kao suradnik koji izrađuje arhitektonske snimke te arhitektonsku interpretaciju javlja se Pavuša Vežić. IVO PETRICIOLI, *Katedrala sv. Stošije – Zadar*, Zadar, 1985. Sve osnovne postavke o građevnom razvoju katedrale Pavuša Vežić će potom sažeti u doktorskoj disertaciji *Episkopalni kompleks Zadru*, (Sveučilište u Zadru), Zadar, 1993., koja je 2013. godine objavljena kao knjiga, a potom i u brojnim drugim radovima.
- ³ O problemu galerija u ranijoj crkvi Sv. Stošije bit će govora nešto poslije.
- ⁴ RICHARD KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture*, London, 1996., 102–106.
- ⁵ Naravno da kolega Vežić nije jedini pisao o katedrali Sv. Stošije, no zadnjih desetljeća, poglavito nakon smrti Ive Petriciolija također zaslužnog istraživača ovog iznimnog spomenika, njegova su stajališta u struci gotovo pa jedina prisutna te se redovito prenose u svim većim pregledima umjetničke baštine Hrvatske. Nažalost, premda postoje manje razlike u njegovu i Petriciolijevu tumačenju nastanka romaničke katedrale, kako ćemo vidjeti u poslije u tekstu, u zadnjim tekstovima P. Vežića, uključujući i ovu veliku zadnju sintezu, nećemo naići na kritički osvrt na dileme i neka otvorena pitanja koja je prethodno iznio ne samo prof. I. Petricioli nego i brojni drugi stariji pisci poput R. Eitelbergera von Edelbergera ili Thomasa Grahama Jacksona. PAVUŠA VEŽIĆ, *Katedrala u Zadru / I. Sv. Stošija – Katedrala sv. Anastazije u Zadru*, Zadar, 2021., 28, 29.
- ⁶ Od stare ranokršćanske katedrale sačuvali su se samo niži dijelovi velike apside, unutar koje je podignuta nešto uža romanička, te veći dio južnog zida okrenut prema krstionici i nadbiskupskom dvoru. Bitno je istaknuti kako je prema tumačenju P. Vežića već ta katedrala iz 12. stoljeća imala jednaku prostornu strukturu kao i ova današnja (matroneji, vanjske galerije na sjevernom pročelju, te posve dovršeno zapadno pročelje). PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 5), 121–128.
- ⁷ Lampridije je po svemu sudeći potjecao iz obične i manje utjecajne zadarske obitelji De Galleis. Postao je zadarski biskup 1141., a nadbiskupom je imenovan 1154. godine. Zadnja vijest koja ga spominje potječe iz 1178. pa se obično drži da je preminuo te godine, jer je već sljedeće imenovan njegov nasljednik Teobald. Unatoč tomu P. Vežić redovito navodi da je bio nadbiskupom do 1180. godine, vjerojatno stoga što kod Bianchija stoji da je Teobald, njegov nasljednik ustoličen te godine. CARLO FEDERICO BIANCHI, *Zara christiana*, sv. 1, Zara, 1877., 38–40; NADA KLAJČ – IVO PETRICIOLI, (bilj. 2), 167; ZVJEZDAN STRIKA, Zadar – novo nadbiskupsko i metropoljsko sjedište Dalmacije u kontekstu političkih prilika 12. stoljeća, *Croatia Christiana Periodica*, 52 (2003.), 19, 41.
- ⁸ PAVUŠA VEŽIĆ, *Arhitektura romaničke katedrale u Zadru*, u: *Majstor Radovan i njegovo doba*, *Per Raduanum 1240-1990*: Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Trogiru 26. – 30. 9. 1990., (ur. I. Babić), Trogir, 1994., 238. PAVUŠA VEŽIĆ, Po čemu je u 10. st. katedrala u Zadru mogla sličiti halkoprateskoj bazilici u Carigradu, *Diadora*, 20 (2000.), 301–313.
- ⁹ Zbog jedva primjetnih razlika u oblikovanju starijih i novopridodanih stupova brojni stariji pisci, uključujući i prof. I. Petricolija, smatrali su kako je čitav arkadni niz glavnog broda današnje katedrale nastao istovremeno tijekom obnove u 13. stoljeću. To je razlog što su u (njegovoj?) ranijoj interpretaciji cjelokupne arkade glavnog broda na tlocrtu katedrale označene plavom bojom te pripisane drugoj romaničkoj fazi: IVO PETRICIOLI (bilj. 2), 43. Ipak treba upozoriti na činjenicu kako u impresumu te knjige stoji kako je taj tlocrt, kao i arhitektonsku analizu napravio Pavuša Vežić. No, on je vrlo brzo zauzeo ponešto drukčije mišljenje te na temelju nalaza G. Oštrića iz 1953. godine koji je našao jasnu razdjelnicu na sjevernom zidu crkve ustanovio kako su arkature i galerije same crkve „... postavljene već u 12. stoljeću te je katedrala kao posve dovršena struktura kasnije samo produžena“. PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 8, 1994.), 229.
- ¹⁰ Prema prof. I. Petricioliju, radovi na pročelju su se produžili do 1324. godine za nadbiskupa I. Butovana., 258; NADA KLAJČ – IVO PETRICIOLI (bilj. 2), 258. IVO PETRICIOLI, *Romanička skulptura zadarske katedrale*, u: *Majstor Radovan i njegovo doba*. *Per Raduanum 1240-1990*: Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Trogiru 26. – 30. rujna 1990. godine, (ur. Ivo Babić), Trogir, 1994., 220.
- ¹¹ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 5), 193–195.
- ¹² PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 5), 128.
- ¹³ Dok Toma Arhiđakon izričito kaže kako su Mlečani tijekom povlačenja po obodu grada razrušili sve zidine i kule, a unutar njega i kuće, ostavljajući samo crkve (*Dirruerunt enim omnes muros eius et turres per circuitum et uniuersas domos intrinsecus, nil nisi solas ecclesias relinquentes*), ostali kroničari tog događaja govore samo o rušenju grada i njegovih zidina. Pomutnju je zasigurno unio već C. F. Bianchi ustvrdivši kako su križari rušili ne samo zidine i kuće već i crkve, osporavajući potom mišljenje nekih autora da su križari odmah potom obnovili katedralu ili dali novac za njezinu gradnju. CARLO FEDERICO BIANCHI (bilj. 7), 89, 90. Daljnje nedoumice unio je Brunelli ističući kako su križari po svemu sudeći oštetili katedralu, ali ne znatnije, jer nema dokumenata koji govore da je služba u njoj bila prekinuta početkom 13. stoljeća. Uz to, ponovno odbacuje zadarsku legendu po kojoj su križari zbog svojeg grijeha potpomogli gradnju katedrale, navodeći kako je ona poduzeta o trošku zadarskih građana. VITALIANO BRUNELLI, *Storia della città di Zara dai tempi più remoti sino al 1815 compilata sulle fonti*. 1., Zara, 1913., 411–413. Destrukciju zadarskih crkava i katedrale potom su jasno otklonili brojni autori, među njima neki i odlučnije: „... mi nemamo niti jedan izvorni podatak koji donosi da je 1202. godine stradala katedrala, a još manje ona dva samostana u Zadru...“. STJEPAN ANTOLJAK, *Pad i razaranje Zadra u IV Križarskom ratu*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*. *Razdio društvenih znanosti*, 5, 1973-1974, god. 12, (1974.), 72–73. Sumarno o tom problemu: HRVOJE GRAČANIN – IGOR RAZUM, *Toma Arhiđakon i križarstvo*, *Povijest u nastavi*, god. 10, br. 19 (2012.), 54.
- ¹⁴ FERDO ŠIŠIĆ, *Zadar i Venecija od godine 1157. do 1247.*, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 142, Zagreb, (1900.), 248.

- ¹⁵ Kritizirajući pristranost Tome Arhidakona u njegovu izvještaju o križarskom osvajanju Zadra Nada Klaić je istakla kako on pretjeruje i u prikazu mletačkog povlačenja iz grada jer su po njemu „... Mlečani srušili čitav grad ostavivši samo crkve”. Povodeći se valjda za spomenutim pismima pape Inocenta III., a možda i pitanjem vjerodostojnosti Tome Arhidakona koju je izrekla Nada Klaić, Ivo Petricioli prvo je zaključio kako je katedrala „... za vrijeme križarskog osvajanja Zadra 1202. godine teško oštećena...”, da bi nakon toga takvo stajalište još jednom ponovio: „Grad je bio temeljito opljačkan, a brojne crkve i grade teško oštećene. Stradala je tada bez sumnje i katedrala.” NADA KLAJČ – IVO PETRICIOLI (bilj. 2), 180. IVO PETRICIOLI (bilj. 2), 12. Ipak, poslije se sam dijelom ispravio istaknuvši kako takvo mišljenje treba korigirati. IVO PETRICIOLI (bilj. 10), 220.
- ¹⁶ EMIL HILJE, Kiparstvo zadarske nadbiskupije od XII. do XVI. stoljeća, u: *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Kiparstvo I od IV. do XVI. stoljeća*, (ur. Nikola Jakšić), Zadar, 2008., 40; NIKOLA JAKŠIĆ, O kultu sv. Petra u kasnoantičkom i srednjovjekovnom Zadru, u: *Scripta Branimiro Gabričević dicata*, (ur. Josip Dukić), Trilj, 2010., 311; IVAN JOSIPOVIĆ, La scultura della cattedrale di Zara e della chiesa di San Crisogono a Zara tra IX e XVI secolo, u: *Conversano nel Medioevo. Storia, arte e cultura del territorio tra IX e XIV secolo*, (ur. Gaetano Curzi et alii), Roma, 2018., 175.
- ¹⁷ PAVUŠA VEŽIĆ, Anatomija izgubljenog spomenika – Rekompozicija pročelja romaničke katedrale u Zadru, *Ars Adriatica*, 9 (2019.), 27. Istu tek neznatno izmijenjenu formulaciju autor je sada ponovio i u monografiji s time da je još samo dodao: „Moguće je pretpostaviti da je i zadarski nadbiskup Lovre Perijandar (1247. – 1287.) bio sljedbenik tih procesa u Crkvi”. PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 5), 128, 129.
- ¹⁸ Ističući kako objašnjenje Pavuše Vežića ima dosta smisla, jer da je katedrala stradala od križara, ona bi valjda bila obnovljena unutar prvotnih gabarita, Ana Mišković u najnovijem osvrtu na taj problem ipak nudi jedno drugo rješenje: „Stoga njezine prolungirane dimenzije treba tražiti u funkcionalnim komponentama, a njih bi trebalo prepoznati kako u potrebama obreda i srednjovjekovne liturgije, tako i u općoj duhovnosti onog vremena.” ANA MIŠKOVIĆ, Razvoj liturgije u katedrali sv. Stošije u Zadru, u: *Katedrala u Zadru/2: Rasprave o povijesti katedrale*, (ur. Ante Uglešić), Zadar, 2023., 330. Nažalost, iz ovog se objašnjenja ipak ne može shvatiti o kakvim je to točno funkcionalnim komponentama riječ, ni kakva bi to duhovnost zahtijevala povećanje crkve.
- ¹⁹ CARLO FEDERICO BIANCHI, *Fasti Di Zara Religioso-Politico-Civili, Dall'anno 1184 AV. Cr. Sino All'anno 1888 Dell'era Volgare, Compilati Dal Preposito Capitolare*, Zara, 1888., 35, 37.
- ²⁰ Neujednačena struktura na dijelovima južnog zida vidljiva je na arhitektonskoj snimci južnog pročelja koju je 1988. godine napravio Zavod za fotogrametriju Geodetskog fakulteta u Zagrebu (Platnoka Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture u Zadru).
- ²¹ ALAIN ERLANDE-BRANDENBOURG, *Katedrala*, Zagreb, 1997., 161–185.
- ²² O utjecaju posjedovnih odnosa u dalmatinskim gradovima na gradnju i proširenje crkava, ponajprije katedrala, više u PREDRAG MARKOVIĆ, Delayed (up)building – spatial and proprietary relations in Dalmatian communes and their influence on genesis and transformations of cathedral complexes, u: *Gradovi hrvatskog srednjovjekovlja: Grad i Crkva Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: The City and the Church*, zbornik radova znanstvenog simpozija, Zagreb, 22. – 23. 10. 2019., (ur. Irena Benyovski), u tisku.
- ²³ JURE VUGA, Poskus rekonstrukcije »ciborija Svetega Nazarija« v srednjeveški stolnici Marijinega vnebovzjetja v Kopru, *Annales, Series Historia et Sociologia*, 30 (2020.), 121–123 (sa starijom literaturom).
- ²⁴ PREDRAG MARKOVIĆ, Koprška kamnoseška delavnica in spodnji del pročelja katedrale v Kopru/Koparska klesarska radionica i donji dio pročelja katedrale u Kopru, *Annales, Series Historia et Sociologia*, 20 (2001.), 83–102.
- ²⁵ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 5), 58.
- ²⁶ I gotovo sve druge ranokršćanske zadarske crkve imale su i uglavnom sačuvale manji pristupni trg pred svojim pročeljem, ako ništa drugo, onda iz liturgijsko-procesijskih razloga. PAVUŠA VEŽIĆ, *Zadar na pragu ranog kršćanstva*, Zadar, 2005.
- ²⁷ Zaštitna arheološka istraživanja koja je vodio Radomir Jurić, i to samo s nekoliko sondi napravljena su samo pred pročeljem katedrale, ali ona nisu dala nikakve rezultate. Arhiv Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture RH u Zadru.
- ²⁸ Prema I. Petricioliju, „... sjeveroistočni bočni zid katedrale ima ukras galerija arkadica koje u svom istočnom dijelu prema apsidu iste stilske osobine kao i arkadice glavne apside sv. Krševana”. NADA KLAJČ – IVO PETRICIOLI (bilj. 2), 254, 258. IVO PETRICIOLI, *Od Donata do Radovana: Pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća*, Split, 1990., 77. Slično zaključuje i P. Vežić koji je ustanovio kako posveta crkve Sv. Krševana s godinom 1175., koja se nalazila u posvetnom natpisu na mozaiku glavne apside, datira samu sliku, a ne građevinu koja je napravljena prije te zaključuje: „Njezina ukupna prostorna struktura i arhitektonska plastika u to je vrijeme bila dovršena, i to u stilu u kojem je istovremeno ili malo ranije, građena i katedrala.” PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 17), 25.
- ²⁹ „... odlike konstrukcija toliko su slične onima na crkvi Sv. Krševana u Zadru, da se s pravom može govoriti o istim predlošcima i rješenjima, koji nezavisno od spomenutih utjecaja predstavljaju lokalnu radionicu.” PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 5), 106.
- ³⁰ IVO PETRICIOLI (bilj. 10), 220. Naravno, nepotrebno je navoditi druge primjere posvete nedovršenih ili tek započetih crkava, no mislim da je svakomu poznat primjer zagrebačke katedrale u kojoj su krajem 13. stoljeća zabilježene posvete pojedinih oltara u „Timotejevu svetištu”.
- ³¹ IVAN JOSIPOVIĆ, IVANA TOMAS, The Abbey of St. Chrysogonus in Zadar – between Early Christian sculpture and the Romanesque architecture, *Hortus Artium Medievalium*, Vol. 1, 23 (2017.), 306.
- ³² IVO PETRICIOLI (bilj. 10), 227.
- ³³ IVO PETRICIOLI (bilj. 10), 220.
- ³⁴ IVO PETRICIOLI (bilj. 10), 223.
- ³⁵ IVO PETRICIOLI (bilj. 10), 227.
- ³⁶ Pavuša Vežić detaljno opisuje oba bočna portala i točno ustanovljava i stilske razlike koje postoje među njima, no ni jednom riječju ne komentira problem pojave istih ikonografskih motiva na njima. Za skulpture Navještenja na južnom portalu samo konstatira da su nastale u 19. stoljeću. PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 5), 142, 171–177.

³⁷ EMIL HILJE (bilj. 16), 152–171. Valja istaknuti kako je kip grifona uistinu srodan kipovima lava i vola s pročelja katedrale. Prihvaćajući ranije mišljenje Giuseppea Berse po kojem je ovaj kip izvorno bio u funkciji stilofora (na leđima mu je vidljivo proširenje za bazu stupa), Pavuša Vežić zaključio je kako je pripadao dijelu istaknutog protirona pred pročeljem katedrale, ali s napomenom kako se u toj funkciji u pravilu javljaju lavovi, a ne grifoni! PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 17), 30, 31. Ideja s protironom pred pročeljem katedrale iz 12. stoljeća jest svakako privlačna, no treba imati u vidu kako se time unosi jedan novi arhitektonski element, pa bi stoga bilo nužno prije bilo kakvih daljnjih zaključaka napraviti barem neku idealnu rekonstrukciju izvornog pročelja. Razmjerno male dimenzije grifona i ograničeno slobodno polje oko glavnog portala sadašnjeg navodno samo premještenog pročelja, (nizovi slijepih arkada počinju razmjerno nisko), dovode u pitanje samu mogućnost postojanja protirona adekvatnih dimenzija.

³⁸ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 17), 37.

³⁹ „Premda je nastala u relativno kratkom razdoblju, romanička skulptura katedrale otkriva nazočnost nekoliko istaknutijih majstora i radionica koje su njegovale donekle različiti stil. Kiparski ukras unutrašnjosti otkriva izrazitije doticaje sa bizantskim likovnim tradicijama, a skulpture pročelja snažnije su vezane uz zapadna likovna iskustva. Može se pretpostaviti da je nadbiskup Lampridije za rad na pročelju uposlio već afirmirane majstore s područja apeninskog poluotoka pridruživši im kao pomoćnike domaće majstore.” EMIL HILJE (bilj. 16), 41–42.

⁴⁰ PAVUŠA VEŽIĆ, *Episkopalni kompleks u Zadru*, Zadar, 2013., 36.

⁴¹ ANA MIŠKOVIĆ, O matroneju Katedrale u Zadru, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 61 (2019.), 116–117, 122, 123. Pavuša Vežić, smatra kako je teza A. Mišković uvjerljiva, dok prozore smatra ranoromaničkim jer ih povezuje s jednom nazubljenom konzolicom krovnog vijenca koja je nađena u nasipu južnog zida bazilike. PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 5), 61, 82, 83.

⁴² Na osnovi Porfirogenetove usporedbe zadarske katedrale s carigradskom crkvom Presvete Bogorodice Halkopratejske, te zbog korištenja uvriježenog pojma matroneji kod C. F. Bianchija nastoji dokazati kako je još prva zadarska katedrala iz 5. stoljeća imala galerije te da je po svojim tipološkim karakteristikama bila srodna solunskim, odnosno nekim carigradskim crkvama iz tog vremena (Acheiropoietos, Sv. Dimitrije, Sv. Ivan Studion). S obzirom na to da ova tri prozora upućuju na znatno nižu razinu tih pretpostavljenih ranijih galerija, jedino moguće rješenje jest da su stupovi glavnog broda bili gušće nanizani i povezani arhitravom, a ne arkadama, odnosno da su same galerije bile gotovo jednako visoke i jednako prostrane kao i bočni brodovi. Uz to, Ana Mišković smatra kako su neki od stupova galerije završili u kripti katedrale. Pretpostavku o ranokršćanskoj bazilici s galerijama, jedine te vrste na istočnoj obali Jadrana, osi Pavuše Vežića i Ane Mišković podržava i NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 16), 307. Premda je takva pretpostavka logična, ipak bi trebalo malo detaljnije poraditi na njezinoj razradi te uz idejnu rekonstrukciju takve katedrale odgovoriti na još neka pitanja, npr. kako na južnom zidu nisu nađeni nikakvi tragovi te ranije niže galerije; gdje su završili svi drugi „šareni” stupovi dvostrukih kolonada; u kakvom su odnosu visina međusobno stajali glavni i bočni brodovi i neobično velika te valjda i shodno tomu i prilično visoka

apsida? Uostalom, kako su, statički gledano, relativno tanki zidovi te ogromne apsida (promjera gotovo 14 m i dubine 8 m), uz to još rastvoreni s pet velikih polukružno zaključenih prozora (dim. 1,9 x 2,8 m), mogli nositi svod polukalote bez dodatnih ojačanja? S time u vezi valjalo bi razmisliti i o pretpostavci koju iznosi P. Vežić prema kojoj je par razmjerno niskih kasnoantičkih tordiranih stupova, poslije smješten unutar arkada produženog dijela bazilike, mogao nositi tribelon – trolučnu slavolučnu stijenu. PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 5), 70.

⁴³ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 5), 185–189.

⁴⁴ Za razliku od P. Vežića ostali autori jasno razdvajaju nastanak tih zidnih slika, te one s jakim bizantskim crtama u apsidi smještaju u 13. stoljeće, dok one s naglašenim gotičkim crtama s unutrašnje strane pročelja u početak 14. stoljeća. EMIL HILJE, *Slikarstvo od 4. do 15. stoljeća*, u: *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Slikarstvo*, (ur. Nikola Jakšić), Zadar, 2006., 86–90. No, valja primijetiti kako zidni oslici u apsidama nisu djelo istog majstora: u sjevernoj apsidi koja je ujedno bila i kapela Sv. Anastazije otkriva se majstor koji ima čvršće veze sa zapadnim slikarstvom, dok onaj u južnoj apsidi u kojoj je naslikana tradicionalna predstava *Deisisa*, „... suvereno vlada najboljim tradicijama kasnokomnenskoga slikarstva venecijanske redakcije”. Iz tog se razloga zidne slike i vremenski jasno razdvajaju – one u svetištu povezuju se s razdobljem prije posvete katedrale 1285. godine, dok se one na pročelju smještaju u prvu polovicu 14. stoljeća, smatrajući kako su mogle nastati tek nakon njegova podizanja 1324. godine. TATJANA MIČEVIĆ ĐURIĆ, *Bizant u srednjovjekovnom slikarstvu od Budve do Kvarnera*, (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu), Zagreb, 2012., 53, 55, 56, 336–341.

⁴⁵ NADA KLAIĆ – IVO PETRICIOLI (bilj. 2), 258.

⁴⁶ *Sed jam inde a suscepto pontificatu cogitationes suas curasque praecipuas ad moltitionem novae basilicae metropolitanae converterat, vetus quippe praeterquam quod etat male materiata, ed ruinosa, neque mangnitudin, neque structura, neque elegantia, dignitati sedis archiepiescopalis respondebat. Itaque de communitentia cum Capituli, tum publici urbis Consilii, veterem disturbare jussit, ed aream fundamentis jaciendis circumcirca laxari. In cam aedificiationem tum laurentius d domestico ed ecclesiastico patrimonio, tum civitas ex communi aerario, tum cives omnes pro suis quisque facullratibus, ingentem vim pecuniarum contulerunt. Opus multorum annorum fuit; neque ante annum 1285. basilica ex omnibus suis partibus absoluota atque perfecta est; ample sarse & magnifica, quae nomen ac dignitatem aedis metropolitanae egregie sustinebat. Ad solemnem basilicae dedicationem non solum Episcopos Sibi subjectos, sed etiam Joannem metropolitanum cum Episcopis provnvinciae Spalatensis invitavit; cum enim, ut praeclare Lucius animadeverit, pax Venetis esset cum Hungaris, nihil obstabat, quominus utrisque dittonis Episcum in eudem locum sub dominatu Venetorumconvenirent. Adusere igitur fere omnes utriusque provinciae Episcopi com Joane metropolita Spalatensi; anno 1285. v. Kolendas Mai perfecta set consecratio quanta maxima excogitari potest pompa, eligione, & magnificentia, nec solum civium sed etiam advenarum frequentia & gratutione. DANIELE FARLATI, *Iliricum Sacrum V, Ecclesia Jadertina cum suffraganeis, et ecclesia Zagabriensis*. (Sebastiano Coletti), Venetiis, 1775., 80.*

- ⁴⁷ CARLO FEDERICO BIANCHI (bilj. 7), 90, 91; VITALIANO BRUNELLI (bilj. 13), 411. NADA KLAIĆ – IVO PETRICIOLI (bilj. 2), 286; IVO PETRICIOLI (bilj. 2), 12.
- ⁴⁸ Valjanost njegovih tvrdnji po kojima je L. Periander u cijelosti podignuo katedralu posredno potvrđuje i natpis koji su 1822. godine na zidu kapele Sv. Stošije dali uklesati kanonici zadarske katedrale: .../ATQVE/LAVRENTIO DE PERIANDRIS JADRENSI/QVI TEMPLVM HOC ANNO MCCLXXXV/ITERVM A FVNDAMENTIS ERECTVM/OMNIB. DALMAT. PONTIFICIB. ASSISTENT. ET EXVLTANT./DEO IN HONOREM M. PATRONAE DICAVIT /PLAVDITE POPVLI ET INCLYTAS DICHE LAVDES. CARLO FEDERICO BIANCHI (bilj. 5), 106.
- ⁴⁹ U inače dosta opsežnom poglavlju „Pregled povijesnih izvora i literature” autor i ne spominje Farlatijev izravan osvrt na gradnju i posvetu katedrale premda se njegovo djelo poslije povremeno citira u bilješkama, ali samo kada govori o nekim sporednim stvarima (npr. o autorima koji su do tada pisali o natpisu biskupa Donata iz 9. stoljeća, ili pak poslije, kada govori o grbovima biskupa Valaressa u kapeli Sv. Anastazije). PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 5), 17, 116, 195.
- ⁵⁰ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 5), 116.
- ⁵¹ Možda najeklatantniji primjer prešućenog stvarnog stanja crkvene građevine nalazimo kod njemačkog hodočasnika Konrada von Grünberga koji je na putu u Jeruzalem u lipnju 1486. posjetio Šibenik i šibensku katedralu. Osim što navodi kako su mu domaći ljudi s ponosom pokazivali katedralu i navodne relikvije sv. Petra u njoj, on ni jednom riječju ne spominje da je katedrala tada bila još sva u skelama, štoviše, danas znamo kako ni svetište s kupolom nije bilo dovršeno. PREDRAG MARKOVIĆ, *Katedrala sv. Jakova: Prvih 105. godina*, Zagreb, 2010., 25–27.
- ⁵² FERDO ŠIŠIĆ (bilj. 14), 227–230. Premda je Lujo Margetić iznio ponešto drukčije gledanje na mletačko osvajanje Zadra 1164. godine te naglasio kako se Vijesti mletačkog Dužda odnose ne na razdoblje do 1170. godine već samo na usko trogodišnje razdoblje (1156. – 1159.), općoj slici tih povijesnih zbivanja to ne mijenja mnogo na stvari, jer kako je to primijetio Lujo Margetić, sami se nisu „... radovali unapređenju svoje biskupije”, nego su se „uznemirili na tu vijest i postali krajnje nepovjerljivi prema papinim crkvenim mjerama”. IVAN MAJNARIĆ, Razmišljanja o historiografskom pristupu problemu uzdizanja Zadra u status nadbiskupije i metropolije 1154. godine, *Croatia Cristiana Periodica* 60 (2007.), 103.
- ⁵³ FERDO ŠIŠIĆ (bilj. 14), 230–235.
- ⁵⁴ Naime, svega nekoliko mjeseci nakon ustanovljavanja nadbiskupije, u veljači 1155. godine, novoimenovani papa Hadrijan IV. donio je nesvakidašnju odluku, svojevrsni presedan, po kojem zadarski nadbiskup mora potvrdu svojeg imenovanja (posvetu) dobiti od gradeškog patrijarha, prenijevši tako na njega dio svojih ovlasti, s time da je on formalno, gledajući u crkveno-pravno pogledu, u ravnopravnom položaju s nadbiskupom, dok po palij nadbiskup i dalje treba doći u Rim. Naravno da je takva odluka pape, bez obzira na njezine uzroke bila za Zadrane, pa i biskupa Lampridija ponižavajuća te donekle i degradirala sam smisao ustanovljavanja nadbiskupije. Donekle logično tumačenje te nesvakidašnje papinske odluke donosi I. Majnarić: „Stoga papinske postupke u vezi sa zadarskom Crkvom 1154. i 1155. treba promatrati, sukladno jednom od Steindorffovih tumačenja, kao isticanje važnosti i jačanje crkvenoga položaja gradeškoga patrijarha, zastupnika papinskih stajališta, nasuprot akvilejskomu patrijarhu, zastupniku stajališta Fridrika”. IVAN MAJNARIĆ (bilj. 52), 112.
- ⁵⁵ Naravno, moguće je čitav postupak uzdizanja Zadarske biskupije u metropoliju promatrati i samo s crkvenopravnog gledišta, a ne s prevladavajućeg političkog gledišta (diplomatsko odobravanje mletačkih teritorijalnih aspiracija na Jadranu), kako to predlaže I. Majnarić, ali bez obzira na uzroke i povode, kako je već rečeno, jasno je kako su se ti postupci papinstva, iz perspektive lokalnih zadarskih prilika, mogli tumačiti samo u jednom ključu. IVAN MAJNARIĆ (bilj. 52), 111.
- ⁵⁶ NADA KLAIĆ – IVO PETRICIOLI (bilj. 2), 166, 167.
- ⁵⁷ *Huic Periandro cognomen fuit Jadertinusne an Spalatensis ortu fuerit incertum est.* DANIELE FARLATI (bilj. 46), 77. Nije jasno zbog čega je Farlati mislio kako je Lovre Periander možda bio podrijetlom iz Splita. C. F. Bianchi navodi jedan dokument iz 1236. godine po kojem mu je njegov otac Marko prepisao jedan vinograd kraj solane, s time da je Lovre već tada bio svećenik, ali dvoji kojem je redu pripadao: *Alcuni lo fecero benedettino, altri domenicano : certo e ch'ebbe titolo di maestro, ch' è quanto dire dottore in teologia, e fama di molta dottrina.* CARLO FEDERICO BIANCHI (bilj. 7), 43. Brunelli potom izražava sumnje o njegovu zadarskom ili splitskom podrijetlu jer nikakvi dokumenti, pa ni ovaj koji spominje Bianchi, više nisu sačuvani. Navodeći pravilo kako bi se njegovim imenovanjem prekršio dogovor po kojem su zadarski nadbiskupi trebali biti Venecijanci, on ističe mogućnost da je Periander pripadao nekoj crkvi od Grada do Cavarzere (mjesto u neposrednom zaleđu Cioggie), ili da je bio izravno imenovan od pape. CARLO VITALIANO BRUNELLI (bilj. 13), 406, 426.
- ⁵⁸ MERI KUNČIĆ, Lovro Perijandar, s. v. 9, *Hrvatski biografski Leksikon*, sv. 9 (Lo-Marij), Zagreb, 2021., 96.
- ⁵⁹ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 5), 12. Na odluku o premještanju relikvija sv. Stošije i posljedično promjene titulara prvostolne crkve svakako su mogle utjecati lokalne prilike, s jedne strane znatna uloga katedralnog kaptola, inače zanemarenog u svim raspravama oko gradnje katedrale, a koji se već od kraja 12. stoljeća bilježi kao *Capitulo s. Anastasiae* [CARLO FEDERICO BIANCHI /bilj. 7/, 140, 167], a s druge strane jačanje kulta sv. Krševana koji polako tijekom 13. stoljeća preuzima primat u gradu.
- ⁶⁰ U tom svjetlu smatram da je zanimljiv podatak kako je operarija odnosno fabricerij katedrale Sv. Stošije osnovan neuobičajeno kasno, tek početkom 14. stoljeća, točnije 1305. godine. *1305, 4 ottobre. Con atto solenne di questa data viene istituita dall'arcivescovo Jacopo da Foligno la fabbrica della chiesa metropolitana, costituita da due procuratori, ecclesiastico l'uno, laico l'altro. I primi eletti furono il Primicerio capitolare Chusi, ed il patrizio zaratino Lampridio de' Civalelli.* CARLO FEDERICO BIANCHI (bilj. 19), 38.
- ⁶¹ Odluka o gradnji crkve Sv. Dominika donesena je 1267., a posvećena je 1280. godine, što otvara mogućnost da još nije bila u cijelosti izgrađena, odnosno da je bilo posvećeno samo svetište. Vrijeme kada je crkva „produžena” uključivanjem starije romaničke kuće ne može se odrediti. EMIL HILJE, Marginalije uz obnovu crkve sv. Dominika u Zadru, *Glasje. Časopis za književnost*

- i umjetnost 2 (1994.), 58; EMIL HILJE, (kat jed.) G/1 – Zadar, crkva sv. Dominika, (sv. Platona), u: *Dominikanci u Hrvatskoj*, (ur. Igor Fisković) Zagreb, 2011., 258.
- ⁶² O ekonomskom uzdizanju Zadra svjedoči i analiza ugovora koje su Zadrani sklopili s Venecijom 1247. i 1313. godine. IVAN BEUC, Statut zadarske komune iz 1305. godine, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, 2 (1954.), 517, 518.
- ⁶³ RUDOLF EITELBERGER V. EDELBERG, *Die Mittelalterlichen kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Nona, Zara, Sebenico, Trau, Spalato und Ragusa* (Gesammelte Kunsthistorische Schriften, Band 4), Wien, 1884., 138–140, 195–196, 233. THOMAS GRAHAM JACKSON, *Dalmatia, the Quarnero and Istria with Cettigne in Montenegro and Island of Grado*, vol. 1, Oxford, 1887., 227, 268–270.
- ⁶⁴ RUDOLF EITELBERGER V. EDELBERG (bilj. 63), 138–140, 195–196, 233; THOMAS GRAHAM JACKSON (bilj. 63), 271.
- ⁶⁵ STANKO PIPLOVIĆ, Splitsko-trogirska klesarska radionica iz XIII. stoljeća, u: *Majstor Radovan i njegovo doba. Per Raduanum 1240-1990*: Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Trogiru 26. – 30. rujna 1990. godine, (ur. Ivo Babić), Trogir, 1994., 179–192.
- ⁶⁶ „I tako je najstariji dio zvonika spljetskoga suvremen najstarijim čestima trogirске (g. 1213. – 1271.) i zadarske stolne crkve (1203. – 1287.). Žalibože kao što su nam nepoznati prvi graditelji ovih dviju crkava, tako nam je nepoznat i graditelj spljetskoga zvonika. Ja sam iztakao već jednu osobitost u nutrnjoj dekoraciji triema prvoga reda zvonika, što se sudara sa onom na emporima zadarske stolne crkve; ta potankost slutila bi na istoga graditelja ili na istu školu. A najvjerojatnije je po sredovječnom običaju, da su isti graditelji istodobno u raznim gradovima radili monumentalne sgrade, te se i naši gradovi natjecahu međusobno sa crkvenim sgradama, preotimljuć si umjetnike, a time i tumačimo suvremenost spomenutih spomenika u Spljetu, Trogiru i Zadru.” LUKA JELIĆ, Zvonik spljetske stolne crkve, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, N. s., god. 1 (1895.), 56.
- ⁶⁷ NIKOLA JAKŠIĆ, O katedralama hrvatske i kninske biskupije, *Radovi Razdio povijesnih znanosti...*, sv. 27, Br. 14 (1988.), 126, 132. NIKOLA JAKŠIĆ, *Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi*, Split, 2000., 29–58. Naravno, tomu treba pridodati obnovu Zadarskoj nadbiskupiji podložnih biskupskih sjedišta. Tako je uz obnovu katedrale u Rabu (o. 1177. do 1278.) podignut i zvonik (o. 1200.), dok je uz krčku katedralu podignuta dvostruka kapela (*doppelkapelle*) Sv. Kvirina (kraj 12. stoljeća).
- ⁶⁸ LUKA JELIĆ (bilj. 66), 33–35; PREDRAG MARKOVIĆ – IVANA TOMAS, Afirmatio-elevatio-aemulatio: the bell tower of the Split cathedral, *Hortus Artium Medievalium* 29 (2023.), u tisku.
- ⁶⁹ NADA KLAJČ – IVO PETRICIOLI (bilj. 2), 173.
- ⁷⁰ PIERO SANPAOLESI, La Facciata della cattedrale di Pisa, *Rivista dell'Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte*, Nuova serie, vol. V-VI, (1956-57), 248–394; VALERIO ASCANI, Pisa, u: *Enciclopedia dell'arte medievale* (ur. Valerio Ascani, Fabio Redi), (https://www.treccani.it/enciclopedia/pisa_%28Enciclopedia-dell%27-Arte-Medievale%29/; pristup: 27. srpnja 2023.); ADRIANO PERONI, I draghi antropofagi nella facciata del duomo di Pisa. u: *Iconographica. Mélanges offerts à Piotr Skubiszewski. Poitiers : Centre d'études supérieures de civilisation médiévale*, (Civilisation Médiévale, 7) 1999., 175, 179. Treba napomenuti kako su postojala i gledišta po kojima je čitavo zapadno pročelje nastalo tek nakon sredine 13. stoljeća, točnije nakon 1246. godine (CHRISTINE SMITH, The Date and Authorship of the Pisa Duomo Façade, *Gesta*, Vol. 19, No. 2 /1980./, 95–108), no očito ona nisu bila šire prihvaćena.